

## ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ Ο ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ

### “ΠΗΓΗ ΤΗΣ ΣΟΦΙΑΣ,”

ΥΠΟ ΑΝΔΡΕΟΥ ΕΥΓΓΟΠΟΥΛΟΥ

Ὡς σημεῖον ἐκκινήσεως διὰ τὴν ἔρευναν τοῦ ἀρκετὰ σπανίου καὶ πολυπλόκου εἰκονογραφικοῦ θέματος τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου ὡς «Πηγῆς τῆς σοφίας» θὰ μᾶς χρησιμεύσῃ μία ἄγνωστος καὶ ἀνέκδοτος ἀκόμη εἰκὼν τῆς Συλλογῆς Δ. Λοβέρδου. Αὕτη ἀνήκει εἰς τὴν ὀλιγάριθμον δμάδα εἰκόνων τῆς Συλλογῆς ταύτης ἀναγομένων εἰς βυζαντινοὺς χρόνους, περὶ τῶν ὁποίων θ' ἀσχοληθῶμεν προσεχῶς καὶ εἰς ἄλλην μελέτην.

Ἐνταῦθα θὰ ἐξετάσωμεν πρῶτον τὴν εἰκόνα τῆς Συλλογῆς Λοβέρδου, κατόπιν δὲ θὰ προβῶμεν εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ εἰκονογραφικοῦ θέματος, τὸ ὁποῖον αὕτη παριστάνει.

#### I

Ἡ εἰκὼν τῆς Συλλογῆς Λοβέρδου (πίν. 1)<sup>1</sup> ἔχει ὕψος 0.405 καὶ πλάτος 0.315 μ. Τὴν κεντρικὴν παράστασιν περιβάλλει πλαίσιον ἐλαφρῶς ἐξέχον (πλ. 0.063) σκαλισμένον ἐπὶ τῆς ἰδίας σανίδος, ἐπὶ τῆς ὁποίας καὶ ἡ ὅλη εἰκὼν. Τοῦτο φέρει παραστάσεις ἀγίων, περὶ τῶν ὁποίων ἀμέσως κατωτέρω θὰ γίνῃ λόγος. Εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ πλαισίου περιβαλλόμενον κεντρικὸν ὀρθογώνιον εἰκονίζεται ἀριστερά, ὡς πρὸς τὸν θεατὴν, μοναχὸς μὲ φωτοστέφανον, καθήμενος ἐπὶ θρόνου καὶ γράφων εἰς βιβλίον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἀναγινώσκονται τὰ ἑξῆς: ΙΔ[ΟΥ ΤΟ ΔΙΑ] | ΤΩ Π(Α)ΤΡΙ | ΔΕΔΟ|ΚΕΝ. | ΤΙ ΟΥΝ | ΕΛΛ[Τ] | ΤΟΝΑ. Τοῦτο εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς πρώτης ὁμιλίας τοῦ Χρυσοστόμου εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολὴν τοῦ Παύλου (Migne P. G. 62, 11). Ὁ γράφων λοιπὸν μοναχὸς εἶναι ὁ Χρυσόστομος. Ὁπισθεν τοῦ θρόνου εἰκονίζεται ἀνὴρ ὄρθιος φέρων ἐπίσης φωτοστέφανον καὶ ὁμιλῶν εἰς τὸ δεξιὸν οὖς τοῦ Χρυσοστόμου. Οὗτος εἶναι ὁ Ἀπόστολος Παῦλος, ὅπως μανθάνομεν ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴν τὴν εὐρισκομένην ὑπεράνω τῆς κεφαλῆς του. Πρὸ τοῦ Χρυσοστόμου ὑπάρχει ἀναλόγιον μὲ βιβλίον ἀνοικτὸν ἐπ' αὐτοῦ, ὅπου ἀναγινώσκονται τὰ ἑξῆς: ΠΑΥΛΟΣ | ΑΠΟΣΤΟ|ΛΟΣ Ι(ΗΣΟΥ)Υ | Χ(ΡΙΣΤΟ)Υ ΔΙ|Α ΘΕΛΙ|ΜΑΤΟΣ | Θ(ΕΟ)Υ ΤΟΙ[Σ] | ΑΓΙ[ΟΙΣ]. Ταῦτα εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολῆς τοῦ Παύ-

1 Περιγραφή ἐν Ἁ. Παπαγιαννοπούλου—Παλαιοῦ. Μουσεῖον Διονυσίου Λοβέρδου, Ἀθῆναι, 1946, 38 κ. ἐξ. ἀριθ. 248, ὅπου ἡ εἰκὼν θεωρεῖται ἔργον τῶν μέσων

τοῦ 16<sup>ου</sup> αἰῶνος μὲ πρότυπα βυζαντινὰ εἰκονογραφημένα χειρόγραφα.

λου (Ἐφεσ. 1, 1). Καὶ ἀπὸ τοῦ ἄνω μέρους τοῦ ἀναλογίου, ὅπου τὸ ἀνοικτὸν βιβλίον, καὶ ἀπὸ τῶν θυρίδων τοῦ ἑρμαρίου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου τοῦτο στηρίζεται, ἐκρέουν κρουνοὶ ὑδάτων κυανοῦ χρώματος μετὰ χρυσῶν γραμμῶν. Κατὰ τὸ δεξιὸν ἄκρον μοναχοὶ καὶ ἄλλοι γενειοφόροι φέροντες οἱ μὲν μοναχικὰ κουκούλλια οἱ δὲ ὑψηλοὺς κωνοειδεῖς πίλους καὶ εἰς πλατύγυρον σκιάδιον, συλλέγουσιν ἐντὸς ποτηρίων τὸ ἐκ τοῦ ἀναλογίου ἐκρέον ὕδωρ. Τὸ βάθος τῆς συνθέσεως πληροῦσι δύο ὑψηλὰ οἰκοδομήματα συνδεόμενα μεταξύ των διὰ χαμηλοῦ τοίχου. Ἀπὸ τὴν στέγην τοῦ ἐνὸς πρὸς τὴν στέγην τοῦ ἄλλου ἐκτείνεται ἐρυθρὸν ὕφασμα. Εἰς τὴν θύραν τοῦ πρὸς τὰ δεξιὰ οἰκοδομήματος, κλειομένην μὲ παραπέτασμα, προβάλλει μοναχὸς παρατηρῶν τὸν γράφοντα Χρυσόστομον καὶ τὸν ὀπισθεν αὐτοῦ εὐρισκόμενον Παῦλον. Κατὰ τὰ ἄκρα, ὀπισθεν τῶν οἰκοδομημάτων, διακρίνονται δύο κυπάρισσοι. Τέλος ὑπεράνω τῶν οἰκοδομημάτων, ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ βήθους, εἰκονίζεται τμήμα κύκλου, δηλοῦντος τὸν οὐρανόν, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐκπέμπεται δέσμη ἀκτίνων διευθυνομένη πρὸς τὴν κεφαλὴν τοῦ Χρυσοστόμου. Ἐκατέρωθεν τῆς φωτεινῆς αὐτῆς δέσμης παρίστανται μέχρι τῆς ὀσφύος, ἐντὸς νεφῶν, τρεῖς μορφαί. Ἀριστερὰ ὁ Προφήτης Μωϋσῆς, ὡς ἀναφέρει ἢ παρ' αὐτὸν ἐπιγραφῆ, κρατῶν βιβλίον ἀνοικτὸν, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἢ φράσις ἐκ τῆς ἀρχῆς τῆς Γενέσεως: EN | APXI | EP|OI[H]|SE[N] | O | Θ(EO)Σ (Γεν. 1. 1). Δεξιὰ ὁ Ἀπόστολος Πέτρος, δηλούμενος δι' ἐπιγραφῆς, κρατῶν εἰς τὴν δεξιὰν δύο κλεῖδας, εἰς δὲ τὴν ἀριστερὰν εἰλητάριον κλειστόν, καὶ παρ' αὐτὸν ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος, καθοριζόμενος ὁμοίως δι' ἐπιγραφῆς, κρατῶν καὶ οὗτος εἰς τὴν δεξιὰν εἰλητάριον κλειστόν.

Τὸ περὶ τὴν κεντρικὴν παράστασιν πλαίσιον, ὡς ἤδη εἶπομεν, φέρει ἐπίσης εἰκόνας. Εἰς τὴν ἄνω πλευρὰν παρίσταται ἡ Ἐτοιμασία τοῦ θρόνου, ἐκατέρωθεν δὲ αὐτῆς δύο Ἀρχάγγελοι μέχρι τῆς ὀσφύος προσκλίνοντες. Εἰς τὴν ἀριστερὰν, ὡς πρὸς τὸν θεατὴν, ὀρθίαν πλευρὰν εἰκονίζονται ἕξ Ἅγιοι μέχρι τῆς ὀσφύος, οἱ ὅποιοι, κατὰ τὰς παρ' αὐτοῦς ἡμισβεσμένες ἐπιγραφάς, εἶναι οἱ ἕξῃς, ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω: Ὁ Ἀπόστολος Πέτρος, βλέπων πρὸς δεξιὰ, εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς καὶ εἰς τὴν ἀριστερὰν κρατῶν εἰλητάριον κλειστόν. Ὁ Εὐαγγελιστὴς Λουκᾶς κατενώπιον εὐλογῶν καὶ κρατῶν βιβλίον ἀνοικτὸν μὲ τὴν πρώτην φράσιν τοῦ Εὐαγγελίου του. Ὁ Εὐαγγελιστὴς Μᾶρκος, ἐστραμμένος πρὸς δεξιὰ καὶ κρατῶν ὁμοίως βιβλίον ἀνοικτὸν μὲ τὴν ἀρχὴν τοῦ Εὐαγγελίου του Ὁ Ἅγ. Ἄνδρέας, κατενώπιον κρατῶν δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν εἰλητάριον κλειστόν. Ὁ Ἅγ. Ὀνούφριος, κατενώπιον μὲ τὰς χεῖρας εἰς σχῆμα δέσεως. Ὁ Ἅγ. Παντελεήμων, τὴν μὲν δεξιὰν ἔχων πρὸ τοῦ στήθους μὲ τὴν παλάμην πρὸς τὰ ἔξω, εἰς δὲ τὴν ἀριστερὰν κρατῶν κεκοσμημένον δοχεῖον φαρμάκων. Οἱ ἀντίστοιχοι ἕξ Ἅγιοι τῆς δεξιᾶς ὀρθίας πλευρᾶς εἶναι ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω οἱ ἕξῃς: Ὁ Ἀπόστ. Παῦλος, ἐστραμμένος πρὸς ἀριστερὰ καὶ κρατῶν δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν βιβλίον κλειστόν. Ὁ Εὐαγγ. Ἰωάννης, βλέπων ὁμοίως πρὸς ἀριστερὰ καὶ κρατῶν δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν βιβλίον ἀνοικτὸν μὲ τὴν πρώτην φράσιν τοῦ Εὐαγγελίου του. Ὁ Εὐαγγελιστὴς Ματθαῖος, κατενώπιον, κρατῶν ὁμοίως βιβλίον ἀνοικτὸν μὲ τὰς πρώτας λέξεις τοῦ Εὐαγγελίου του. Ἡ ὑπ' αὐτὸν μορφὴ δὲν σφίζει τὴν ἐπιγραφὴν τῆς. Πρόκειται ὁμοῦς περὶ Ἀποστόλου, ὡς δεικνύει τὸ εἰς τὴν ἀριστερὰν τοῦ εἰλητάριον. Τὰ χαρακτηριστικὰ ἕξ ἄλλου τοῦ προσώπου δεικνύουν ὅτι ὁ εἰκονιζόμενος εἶναι ἀσφαλῶς ὁ Ἀπόστ. Σίμων

ὁ Ζηλωτής<sup>1</sup>. Κάτωθεν αὐτοῦ ὁ Ἅγ. Ἀντώνιος, εὐλογῶν καὶ κρατῶν κλειστὸν εἰλητάριον. Ὁ Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, τείνων τὴν δεξιὰν εἰς σχῆμα κηρύγματος. Τέλος, εἰς κάτω πλευρὰν τοῦ πλαισίου εἰκονίζονται τέσσαρες Ἱεράρχαι κατενώπιον, εὐλογοῦντες καὶ κρατοῦντες εἰς τὴν ἀριστερὰν Εὐαγγέλιον. Τοῦ πρώτου ἐξ ἀριστερῶν δὲν διεσώθη ἡ ἐπιγραφή. Εἶναι ὁμοῦς εὐκόλον νὰ διακρίνη τις ἐκ τῶν χαρακτηριστικῶν του ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ Ἅγ. Νικολάου<sup>2</sup>. Μετ' αὐτὸν εἰκονίζονται κατὰ σειρὰν ὁ Ἅγιος Βασίλειος, ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος καὶ ὁ Ἅγ. Γρηγόριος ὁ Θεολόγος.

Προτοῦ ἔλθομεν εἰς τὸ περιεχόμενον τῆς εἰκόνας, τὸ ὁποῖον θὰ μᾶς ὀδηγήσῃ εἰς τὴν λεπτομερῆ ἐξέτασιν τοῦ εἰς αὐτὴν παριστανομένου εἰκονογραφικοῦ θέματος, εἶναι ἀνάγκη νὰ ὀρίσωμεν τὴν χρονολογίαν τῆς. Τοιοῦτοτρόπως θὰ ὀλοκληρωθῇ ἡ περὶ αὐτῆς ἔρευνα, πλὴν βεβαίως τοῦ εἰκονογραφικοῦ θέματος.

Ὁ ὅλος χαρακτήρ τῆς εἰκόνας, ἡ τεχνολογία καὶ ἡ τεχνικὴ τῆς ἐκτέλεσις μᾶς φέρουν χωρὶς ἀμφιβολίαν πρὸς τοὺς χρόνους τῶν Παλαιολόγων. Εἰς τὸ ἴδιον ἐπίσης συμπέρασμα ὀδηγοῦν τὰ ὑψηλὰ καὶ μὲ ὀρθὴν προοπτικὴν σχεδιασμένα οἰκοδομήματα τοῦ βάθους, χαρακτήρος καθαρῶς ἑλληνιστικοῦ, τὸν ὁποῖον ἐπιτείνει τὸ ἐρυθρὸν ὕφασμα, τὸ ἀπλούμενον ἀπὸ τῆς μιᾶς στέγης εἰς τὴν ἄλλην<sup>3</sup>, ὅπως ἐπίσης καὶ αἱ ὀπισθεν τῶν κτηρίων προβάλλουσαι κυπάρισσοι<sup>4</sup>. Πρὸς τὰς καλλιτεχνικὰς ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων συμφωνεῖ καὶ ἡ ὀρθὴ σχέσις τῶν ἀναλογιῶν μεταξὺ τῶν ἀνθρωπίνων μορφῶν καὶ τῶν πλαισιούντων αὐτὰς οἰκοδομημάτων. Ὁ τεχνίτης τῆς εἰκόνας ἰδιαιτέραν ὀλως κατέβαλε φροντίδα διὰ τὴν ἐπιτυχῆ ἀπόδοσιν τοῦ βάθους καὶ γενικώτερον τοῦ χώρου. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης ἀξία πολλῆς προσοχῆς εἶναι ἡ προοπτικῶς ὀρθὴ σμίκρυνσις τοῦ εἰς τὸ ἄνοιγμα τῆς θύρας τοῦ βάθους εἰκονιζομένου μοναχοῦ ἐν σχέσει πρὸς τὸν Παῦλον καὶ τὸν καθήμενον Χρυσόστομον, οἱ ὁποῖοι

1 Πρβ. τὸ ψηφιδωτὸν τοῦ Ὁσ. Λουκά: E. Diez—O. Demus, *Byzantine Mosaics in Greece*, Cambridge, Massachusetts, 1931, εἰκ. 46, ἐπίσης τὰς τοιχογραφίας τῆς Ζίτσας: Vl. Petković, *La peinture serbe du moyen-âge*, II, Beograd, 1934 πίν. XXXVI b, καὶ τοῦ Πρωτάτου Ἅγ. Ὁρους: G. Millet, *Monuments de l' Athos I, Les peintures*, Paris, 1927, πίν. 38.4.

2 Πρβ. τὸ ψηφιδωτὸν τῆς Ἅγ. Σοφίας τοῦ Κιέβου: G. Schlumberger, *L'Épopée byzantine*, I, 57, ἐπίσης τὰς τοιχογραφίας τοῦ Μιλέσεβο: N. Okunev, *Monumenta artis serbicae*, III, Pragae, 1931, πίν. 2, καὶ τοῦ Πρωτάτου: Ἐγχρωμος ἀπεικόνισις παρὰ B. Georgievskij *Τοιχογραφία τοῦ Πανσελήνου εἰς τὸ Πρωτάτον τοῦ Ἄθω* (ρωσ.) ἄ. ἔ. πίν. 1.

3 Πρβ. προχείρως τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Μονῆς τῆς Χώρας (Καρχιὲ Τζαμι) Κων/πόλεως, εἰς τὸ Δελτίον τοῦ Ρωσικοῦ Ἰνστιτούτου Κων/πόλεως, 11, 1906, Λεύκωμα, πίν. XXIII, XXIX, XXX κ. ἄ. Ἐπίσης βλ. τὰς τοιχογραφίας τοῦ νοτίου κλίτους τῆς Μητροπόλεως τοῦ Μυστρᾶ: G. Millet, *Monuments byzantins de Mistra*, Paris, 1910, πίν. 76-77. Ὁ Th. Schmidt, *Revue Archéologique*, 1912, II, 132, παρατηρεῖ ὅτι τὰ ἐπὶ τῶν στεγῶν ἀπλούμενα ὕφασματα εἶναι συμβατικὸς τρόπος διὰ νὰ

δείξῃ ὁ ζωγράφος ὅτι ἡ σκηνὴ ἐκτυλίσσεται ὄχι ἐνώπιον, ἀλλ' ἐντὸς τῆς οἰκίας. Τοῦτο ὁμοῦς ἐν μέρει μόνον δύναται νὰ θεωρηθῇ ἀκριβές. Τὰ οἰκοδομήματα, τὰ πληροῦντα τὸ βάθος εἰς τὴν σκηνὴν τῆς λίσσεως τῆς πενθερᾶς τοῦ Πέτρου, μεταξὺ τῶν ψηφιδωτῶν τῆς Μονῆς τῆς Χώρας, δὲν φέρουν ὕφασμα, ἐνῶ τὸ θαῦμα λαμβάνει χώραν εἰς τὸ ἐσωτερικόν (Δελτ. Ρωσ. Ἰνστ. Κων/λεως, ἐνθ' ἄν. Λεύκωμα, πίν. XLIX 109). Ἀπεναντίας εἰς τὴν ἴασιν τοῦ τυφλοῦ καὶ κωφοῦ, μεταξὺ τῶν ψηφιδωτῶν τούτων, ἂν καὶ ἡ σκηνὴ γίνεται εἰς τὸ ὑπαίθρον, ὑπάρχει τὸ ὕφασμα, τοῦ ὁποῖου ἡ μὲν μία ἄκρα εὐρίσκειται ἐπὶ στέγης οἰκοδομήματος, ἡ δὲ ἑτέρα εἶναι προσδεδεμένη εἰς δένδρον (Δελτ. Ρωσ. Ἰνστ. ἐνθ' ἄν. Λεύκωμα, πίν. L. 112). Τὸ δένδρον δὲ ἐκεῖ δεικνύει σαφῶς ὅτι πρόκειται περὶ ὑπαίθρου. Ἐπίσης εἰς τὴν Μητρόπολιν τοῦ Μυστρᾶ τὸ ὕφασμα εὐρίσκειται ἀδιακρίτως εἰς σκηνὰς ἐκτυλισσομένας καὶ ἐντὸς κλειστοῦ χώρου, ὅπως ἡ ἴασις τῆς πενθερᾶς τοῦ Πέτρου (Millet, *Mistra*, πίν. 76.2), καθὼς καὶ εἰς τὸ ὑπαίθρον, ὅπως ἡ ἀνάστασις τοῦ υἱοῦ τῆς χήρας (Millet, *Mistra*, πίν. 76.3), ἡ ἴασις τῆς αἰμορροσύνης (Millet, ἐνθ' ἄν. πίν. 77.1) κ. ἄ.

4 Πρβ. τὸ ψηφιδωτὸν τῆς Μονῆς τῆς Χώρας: Δελτ. Ρωσ. Ἰνστ. ἐνθ' ἄν. Λεύκωμα, πίν. XXV 77.

παρίστανται πολύ μεγαλύτεροι, διότι εὐρίσκονται εἰς τὸ πρῶτον ἐπίπεδον τοῦ πίνακος. Διὰ τῆς σμικρύνσεως αὐτῆς τοῦ μοναχοῦ ὁ ζωγράφος κατώρθωσε μὲ τρόπον λίαν ἐπιτυχή νὰ δώσῃ ζωηρὰν τὴν ἐντύπωσιν τῆς εὐρύτητος τοῦ χώρου καὶ τῆς ἀποστάσεως μεταξὺ τοῦ πρώτου ἐπιπέδου καὶ τοῦ βάθους. Ἐκτὸς ὅμως τῶν γενικῶν γραμμῶν, ὁ τεχνίτης προσεπάθησε καὶ διὰ τῶν λεπτομερειῶν νὰ ἐπιτύχῃ τὴν ἐντύπωσιν αὐτὴν τοῦ βάθους, χρησιμοποιοῦντας πρὸς τοῦτο μεθόδους γνωστὰς ἤδη εἰς τὴν ἑλληνιστικὴν τέχνην, τὰς ὁποίας ὅμως δὲν μετεχειρίσθησαν οἱ τεχνῖται τῶν κυρίως βυζαντινῶν χρόνων, τῶν παλαιότερων δηλαδὴ τοῦ 13<sup>ου</sup> αἰῶνος. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ὁ ζωγράφος τὴν εἰκόνα ἐσχέδιασε τὸν θρόνον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου κάθηται ὁ Χρυσόστομος, καθὼς καὶ τὸ ὑποπόδιον, διαγωνίως καὶ ὄχι παραλλήλως πρὸς τὴν κάτω πλευρὰν τῆς εἰκόνας, ὅπως θὰ ἐγίνετο εἰς παλαιότεραν ἐποχὴν. Ἄλλὰ καὶ αὐτὸν τὸν καθημένον Χρυσόστομον παρέστησεν ὁ ζωγράφος κατὰ τρόπον ἐξυψηροῦντα τὴν προσπάθειάν του τῆς προοπτικῆς ἀποδόσεως τοῦ χώρου. Πράγματι, οἱ πόδες τοῦ Χρυσοστόμου εὐρίσκονται εἰς δύο διαφορετικὰ ἐπίπεδα, ὁ δεξιὸς μάλιστα ἐξωγραφῆθη κάτω τοῦ ὑποποδίου, διὰ νὰ ἐπιτευχθῇ μετὰ τοῦ ἀριστεροῦ ἐντονωτέρα ἢ πρὸς τὰ ἔσω προχωροῦσα διαγώνιος νοσητὴ γραμμὴ, ἢ παράλληλος πρὸς τὸ ὑποπόδιον. Ὅλαι αὐταὶ αἱ λεπτομέρειαι δεικνύουν ὅτι ἡ ἐξεταζομένη εἰκὼν, ἀπὸ ἀπόψεως ἐπιτυχοῦς ἀποδόσεως τοῦ χώρου, θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ ἐν τῶν χαρακτηριστικωτέρων ἔργων τῆς ζωγραφικῆς τῶν Παλαιολόγων.

Ἐν τούτοις ὁ τεχνίτης τῆς εἰκόνας, παρ' ὅλην του τὴν ρεαλιστικὴν διάθεσιν, δεῖγμα τῆς ὁποίας εἶναι ἡ ἐπίμονος προσπάθεια τῆς ἀποδόσεως τοῦ χώρου, δὲν ἠδυνήθη ν' ἀποφύγῃ ὀρισμένας συμβατικότητας ἀρρήκτως συνδεομένας μὲ αὐτὸ τὸ θέμα τοῦ ἔργου του. Τοῦτο εἶναι περισσότερον καταφανὲς εἰς τὸν μικρὸν ὄμιλον, δεξιὰ τῆς εἰκόνας, τὸν εὐρισκόμενον πρὸ τοῦ ἀναλογίου τοῦ Χρυσοστόμου. Οὗτος, ἀπὸ ἀπόψεως ἀναλογιῶν, οὐδόλως φαίνεται σχετιζόμενος μὲ τὸ κύριον σύμπλεγμα τοῦ Χρυσοστόμου καὶ τοῦ Παύλου. Ἐνῶ δηλαδὴ οἱ ἀποτελοῦντες αὐτὸν εὐρίσκονται εἰς τὸ πρῶτον ἐπίπεδον τῆς συνθέσεως, εἶναι πολὺ μικρότεροι τοῦ Παύλου καὶ τοῦ Χρυσοστόμου, φθάνοντες κατὰ τὸ ὕψος μόλις ὀλίγον ὑπεράνω τοῦ ἀναλογίου τοῦ Χρυσοστόμου. Ὁ λόγος, διὰ τὸν ὅποιον οὗτοι εἰκονίζονται μικρότεροι εἶναι διπλοῦς. Ὡς θὰ ἴδωμεν ἐρμηνεύοντες τὴν ὅλην εἰκόνα, τ' ἀποτελοῦντα τὸν ὄμιλον τοῦτον πρόσωπα εἶναι νοητὰ καὶ συμβολικά, οὐδόλως παρευρεθέντα εἰς τὴν παριστανομένην σκηνήν, ὅπως νοητοὶ καὶ συμβολικοὶ εἶναι καὶ οἱ κρουνοὶ οἱ ἐκρέοντες ἀπὸ τὸ ἀναλόγιον τοῦ Χρυσοστόμου καὶ ἀπὸ τὸ ἐπ' αὐτοῦ βιβλίον. Ἡ ἐρμηνεία ἐξ ἄλλου τῆς εἰκόνας θὰ μᾶς δείξῃ ὅτι οἱ ἀποτελοῦντες τὸν ὄμιλον τοῦτον εἶναι κοινοὶ θνητοί. Διὰ νὰ δηλώσῃ λοιπὸν τὰς δύο αὐτὰς ιδιότητας τῶν προσώπων τοῦ ὁμίλου, τὴν συμβολικὴν δηλαδὴ καὶ τὴν τῶν κοινῶν θνητῶν, τοὺς παρέστησεν ὁ ζωγράφος, κατὰ τρόπον συμβατικόν, μικροτέρους ἐνώπιον τῶν δύο κυρίων μορφῶν, τοῦ Παύλου καὶ τοῦ Χρυσοστόμου, οἱ ὅποιοι καὶ ἅγιοι εἶναι, ἀλλὰ καὶ πρωταγωνισταί, ὡς θὰ ἴδωμεν, τῆς εἰκονιζομένης σκηνῆς.

Ἡ ὅλη τεχνοτροπία λοιπὸν τῆς εἰκόνας μᾶς φέρει ἀσφαλῶς εἰς τοὺς χρόνους τῶν Παλαιολόγων. Ἦδη εἶναι ἀνάγκη νὰ ὀρίσωμεν κάπως ἀσφαλέστερον, κατὰ τὸ δυνατόν,

τὴν ἐποχὴν, κατὰ τὴν ὁποίαν αὕτη κατεσκευάσθη. Εἰς τοῦτο θὰ μᾶς βοηθήσῃ ἡ τεχνικὴ τῆς ἐκτέλεσις.

Τὰ πρόσωπα καὶ αἱ χεῖρες ζωγραφίζονται μὲ ἓν γενικὸν βαθὺ καστανὸν χρῶμα, τὸν προπλασμόν, ἐπ' αὐτοῦ δὲ λευκοκίτρινοι φωτεινὰ κηλίδες λίαν περιορισμένης ἐκτάσεως δηλοῦσι τὰ φωτιζόμενα μέρη (εἰκ. 1). Τὰ λίαν προεξέχοντα σημεῖα (οὔνα, ζυγωματικά, μέτωπον κ.λ.π.) τονίζουσιν ἐλάχισται λεπτόταται καὶ λίαν φωτεινὰ γραμμαί, ἐνῶ ὀλίγιστα ἄλλαι σκοτεινοῦ χρώματος, μόλις αἰσθηταί, σχεδιάζουν τὰς ὀφρῦς, τὰ βλέφαρα, τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ τὸ στόμα. Οὕτω κυριαρχεῖ εἰς τὰ πρόσωπα μία ζωγραφικὴ τεχνικὴ, συμφώνως πρὸς τὴν ὁποίαν ὅλα δηλοῦνται μόνον μὲ ἐναλλαγὴν φωτὸς καὶ σκιάς, χωρὶς οὐδόλως σχεδὸν τὴν χρησιμοποίησιν τῆς γραμμῆς διὰ τὴν δῆλωσιν τοῦ περιγράμματος καὶ τῶν λεπτομερειῶν. Ἡ ἴδια τεχνικὴ χρησιμοποιεῖται καὶ εἰς τὰ ἐνδύματα. Μέσοι τόνοι σχεδὸν οὐδόλως ὑπάρχουν. Τὰ φῶτα εἶναι πολὺ ὀλίγα, τονίζοντα καὶ ἐδῶ τὰς ἀκμὰς μόνον τῶν πτυχῶν. Τὰ ἴδια ἀκριβῶς χαρακτηριστικά, ὡς πρὸς τὴν τεχνικὴν ἐκτέλεσιν, παρουσιάζει ἡ ὠραιότητι εἰκῶν τῆς Συνάξεως τῶν Δώδεκα Ἀποστόλων, ἢ εὐρισκομένη εἰς τὸ Ἱστορικὸν Μουσεῖον τῆς Μόσχας<sup>1</sup>. Δυστυχῶς ἡ ἀκριβὴς χρονολόγησις τῆς εἰκόνας ταύτης δὲν ἔχει ἀκόμη ἐπιτευχθῆ. Ὁ Αἰνάλον χρονολογεῖ τὴν εἰκόνα ἀπὸ τοῦ 14<sup>ου</sup> αἰῶνος<sup>2</sup>, ἀλλ' αἱ συγκρίσεις, ἐπὶ τῶν ὁποίων βασιζέται, δὲν εἶναι διόλου ἀσφαλεῖς<sup>3</sup>. Τὴν γνώμην τοῦ Αἰνάλον ἀκολουθοῦν καὶ οἱ



Εἰκ. 1. Ὁ Χρυσόστομος μετὰ τοῦ Παύλου. Λεπτομέρεια τοῦ πίν. 1. Μέγεθος πραγματικόν.

1 O. Wulff—M. Alpatoff, *Denkmäler der Ikonenmalerei*, Hellerau bei Dresden, 1925, σ. 115, εἰκ. 43.

2 D. Ajnalov, *Ἡ βυζαντινὴ ζωγραφικὴ τοῦ 14<sup>ου</sup> αἰῶνος* (ρωσ.), Πετρούπολις, 1917, 121 κ. ἐξ. Ἡ ἀντόπι, πίν. XI, παρατιθεμένη φωτοτυπία δὲν ἀποδίδει καθόλου τὴν τεχνικὴν τῆς εἰκόνας, ὅπως ἀποδεικνύει ἡ παραβολὴ μὲ τὴν ἀπεικόνισιν παρὰ Wulff—Alpatoff (βλ. προηγουμένην σημείωσιν), ἢ ὁποία φαίνεται πιστοτέρα.

3 Τὸ κυριώτερον μνημεῖον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου στηρίζεται, εἶναι ἡ μικρογραφία τῆς Μεταμορφώσεως εἰς τὸν κώδ. 1242 τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων περιέ-

χοντα τὰ ἔργα τοῦ I. Καντακουζηνοῦ καὶ γραφένια μετὰ τῶν ἐτῶν 1371 καὶ 1375: H. Omont, *Miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale*, Paris, 1929, πίν. CXXVI, 2. Προχείρωσ καὶ παρὰ Ch. Diehl, *Manuel d'art byzantin*, 2a ἔκδ. Paris, 1925-1926, II, σ. 879, εἰκ. 434. Ὁ Αἰνάλον εὐρίσκει, ἐκτὸς ἄλλων, μεγάλην ὁμοιότητα μετὰ τοῦ Μωϋσέως, εἰς τὴν ἄνω δεξιάν, ὡς πρὸς τὸν θεατὴν, γωνίαν τῆς μικρογραφίας καὶ τοῦ Εὐαγγ. Ματθαίου τῆς εἰκόνας τῆς Μόσχας, παριστανομένου τελευταίου δεξιά, εἰς τὴν πρώτην σειρὰν. Ἡ ὁμοιότης εἶναι βεβαίως

Wulff-Alpatoff<sup>1</sup>. Οὗτοι ὁμως προβαίνουν συγχρόνως καὶ εἰς μερικὰς λίαν ἐπιτυχεῖς συγκρίσεις, ὡς πρὸς τὴν τεχνικὴν ἰδίως ἐκτέλεσιν τῶν προσώπων τῆς εἰκόνας, μὲ μικρογραφίας χειρογράφων τοῦ 13<sup>ου</sup> αἰῶνος<sup>2</sup>. Ἄν λοιπὸν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ἀφ' ἐνὸς τὴν τεχνικὴν σχέσιν τῆς εἰκόνας τῆς Μόσχας μὲ μικρογραφίας τοῦ 13<sup>ου</sup> αἰῶνος καὶ ἀφ' ἑτέρου τὴν σχέσιν ὠρισμένων ἐπ' αὐτῆς μορφῶν, ὅπως ὁ Ματθαῖος, μὲ τὰς ἀπὸ τοῦ 1265-70 τοιχογραφίας τῆς Σοπότσανι, καταλήγομεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι αὕτη ἀνήκει πράγματι εἰς τὸ δεύτερον ἡμῖσι ἢ εἰς τὰ τέλη τοῦ 13<sup>ου</sup> αἰῶνος<sup>3</sup>. Εἰς τὴν ἰδίαν περίπτου ἐποχὴν πρέπει ἀσφαλῶς νὰ τοποθετήσωμεν καὶ τὴν ἀπασχολοῦσαν ἡμᾶς εἰκόνα τῆς Συλλογῆς Λοβέρδου. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι πολλαὶ ἀπὸ τὰς λεπτομερείας, τὰς ὁποίας παρατηρήσαμεν εἰς τὴν εἰκόνα τῆς Συλλογῆς Λοβέρδου, καὶ μάλιστα ἡ διαγώνιος σχεδιάσις ἐπίπλων καὶ ἄλλων ἀντικειμένων διὰ τὴν ἐπίτευξιν τῆς ἐντυπώσεως τοῦ βάθους, ἀνευρίσκονται εἰς ἔργα τῶν ἀρχῶν τοῦ 14<sup>ου</sup> αἰῶνος. Πράγματι, τοιαύτας λεπτομερείας συναντῶμεν εἰς τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Μονῆς τῆς Χώρας (Καρχιὲ Τζαμί, 1310-1320) τῆς Κωνσταντινουπόλεως<sup>4</sup>, εἰς τὰς τοιχογραφίας τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς Βατοπεδίου (1312) τοῦ Ἁγίου Ὁρους<sup>5</sup> καὶ εἰς ἄλλα μνημεῖα. Τοῦτο ὁμως δὲν σημαίνει ὅτι αἱ λεπτομέρειαι αὗται τότε μόνον παρουσιάζονται διὰ πρώτην φορὰν καὶ ὅτι συνεπῶς θὰ ἔπρεπεν εἰς τὴν ἰδίαν ἐποχὴν νὰ τοποθετήσωμεν καὶ τὴν ἐνταῦθα ἐξεταζομένην εἰκόνα. Αἱ πραγματικῶς ἐκπλήσσοσαι διὰ τὸν ρεαλιστικὸν τὸν χαρακτήρα λεπτομέρειαι αὗται δὲν ἐμφανίζονται τὸ πρῶτον εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 14<sup>ου</sup> αἰῶνος. Εἶναι παλαιότεραι, ἀπαντῶσαι ἤδη ἀπὸ τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 13<sup>ου</sup> αἰῶνος, ὡς ἀποδεικνύουν αἱ ἀπὸ τοῦ 1265-70 τοιχογραφίαι τῆς Σοπότσανι, περὶ τῶν ὁποίων καὶ ἀνωτέρω ἐγένετο λόγος<sup>6</sup>. Αἱ τοιχογρα-

ἀναμφισβήτητος, ἀλλὰ τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι τὰ δύο ἔργα εἶναι σύγχρονα. Ἡ παράστασις τοῦ Ματθαίου ἐπὶ τῆς εἰκόνας ἀντιγράφει τὰς παραστάσεις τῶν ὁρθίων Εὐαγγελιστῶν, αἱ ὁποῖαι εἶχον ἤδη δημιουργηθῆ τὸν 10<sup>ον</sup> αἰῶνα, ὅπως δεικνύει ὁ κατὰ τὸ 964 γραφεὶς κώδ. 70 τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων (Omont, ἔνθ' ἀν. πίν. LXXIX). Ὁ τύπος οὗτος ἐξακολουθεῖ ἀκόμη τὸν 12<sup>ον</sup> αἰῶνα εἰς τοὺς Εὐαγγελιστὰς τοῦ κώδ. 8 τῆς Ἁγιορειτικῆς Μονῆς Διονυσίου (ἔτους 1133. A. Friend, *The Portraits of the Evangelists in Greek and Latin Manuscripts*, εἰς τὸ περιοδ. *Art Studies*, 1927, πίν. 1, 9-12). Πρὸς τὸν Ματθαῖον ὁμοίως τῆς εἰκόνας τῆς Μόσχας εὐρίσκομεν παρουσιάζοντα περισσοτέρας τῆς μιᾶς ὁμοιότητος, ἀκόμη καὶ ὡς πρὸς τὴν σκίασιν τοῦ δεξιοῦ ποδός, τὸν Θεοδόχον Συμεὼν εἰς τὴν σκηνὴν τῆς Ὑπαπαντῆς μεταξὺ τῶν ἀπὸ τοῦ 1265-70 τοιχογραφῶν τῆς Σοπότσανι, εἰς τὴν Σερβίαν (N. Okunev, εἰς τὸ περιοδ. *Byzantinoslavica*, 1, 1929, πίν. 5). Ὁ Πέτρος ἐξ ἄλλου τῆς εἰκόνας τῆς Μόσχας, δεύτερος ἐξ ἀριστερῶν εἰς τὴν πρώτην σειρὰν, σχετίζεται ἐπίσης μὲ τὰς παραστάσεις τῶν ὁρθίων Εὐαγγελιστῶν, ὡς δεικνύει ἡ παραβολὴ πρὸς τὴν μικρογραφίαν τοῦ κώδ. 756 τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανοῦ, ἀνήκοντος εἰς τὸν 11<sup>ον</sup> αἰῶνα (Friend, ἔνθ' ἀν. πίν. VII 84 καὶ σ. 133). Τὸ ἄμεσον δέ, θὰ ἔλεγέ τις, πρότυπόν του εἶναι ὁ Ἀπόστ. Πέτρος τοῦ Ἱεροσολυμιτικοῦ κώδ. 37, ἀνήκοντος εἰς τὸν 12<sup>ον</sup> αἰῶνα (W. H. P. Hatch, *Greek and Syrian*

*Miniatures in Jerusalem*, Cambridge, Massachusetts, 1931, πίν. XXXVII). Αἱ ὀλίγαι αὗται παρατηρήσεις, αἱ ὁποῖαι θὰ ἠδύνατο νὰ πολλαπλασιασθοῦν, δεικνύουν ὅτι δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ καταβιβάζωμεν μέχρι τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 14<sup>ου</sup> αἰῶνος τὴν εἰκόνα τῆς Μόσχας, ὡς νομίζει ὁ Αἰπάλων.

1 Ἐνθ' ἀν. 270.

2 Κυρίως μὲ τὸν κώδ. 101 τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Λέβινγκραδ: Wulff—Alpatoff, ἔνθ' ἀν. σ. 271, εἰκ. 110 καὶ τὸν κώδ. theol. 300 τῆς Βιβλιοθ. τῆς Βιέννης: H. Gerstinger, *Die griechische Buchmalerei*, Wien, 1926, Λεύκωμα, πίν. XI καὶ XIIa.

3 Ὁ Muratoff ἐτοποθετεῖ τὴν εἰκόνα ἐπίσης εἰς τὸν 13<sup>ον</sup> αἰῶνα (ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Αἰπάλων, ἔνθ' ἀν. σ. 124, σημ. 1). Ἀργότερον ὁμοίως τὴν ἀνήγαγεν εἰς τὸν 12<sup>ον</sup>. Περιττὸν νὰ σημειωθῆ ὅτι ἡ γνώμη αὕτη εἶναι ἐντελῶς ἀπίθανος. Βλ. P. Muratoff, *La peinture byzantine*, Paris, 1928, 127. Διὰ τὴν αὐτότη, πίν. CLXXII, ἀπεικόνισιν, ληφθεῖσαν ἀναμφιβόλως ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ Αἰπάλων, ἰσχύουν τ' ἀνωτέρω, σ. 5, σημ. 2, λεχθέντα.

4 Δελτ. Ρωσ. Ἰνστ. Κων/λεως, ἔνθ' ἀν. Λεύκωμα, πίν. XXIII, XXV 77, XXIX, XXXV 92 κ. ἄ.

5 Millet, *Athos*, πίν. 88. 1, 90. 2, 93. 1, 94. 1.

6 Okunev, ἐν *Byzantinoslavica*, ἔνθ' ἀν. πίν. 4, 22. VI. Petković, *La peinture serbe du moyen âge*, I, Beograd, 1930, πίν. 21, c. 22 a, b, 23 c.

φίαι τοῦ Ἀρίλγιε εἰς τὴν Σερβίαν<sup>1</sup>, γενόμενα κατὰ τὰ τέλη τοῦ 13<sup>ου</sup> αἰῶνος, δεικνύουν τὴν μετάβασιν πρὸς τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Μονῆς τῆς Χώρας καὶ τὰς συγχρόνους πρὸς αὐτὰ τοιχογραφίας. Νομίζω λοιπὸν ὅτι καὶ ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης ἡ τοποθέτησις τῆς εἰκόνος τῆς Συλλογῆς Λοβέρδου εἰς τὸ δεύτερον ἡμισυ ἢ εἰς τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ 13<sup>ου</sup> αἰῶνος εἰς οὐδὲν κώλυμα προσκρούει.

Τέλος ἡ λεπτότης τῆς ἐργασίας, ἡ εὐγένεια τοῦ σχεδίου καὶ ἄλλαι, εἰκονογραφικαὶ ἰδίως, λεπτομέρειαι, τὰς ὁποίας προχωροῦντες κατωτέρω θὰ ἐξετάσωμεν, δίδουν ἀρκετὰς βάσεις διὰ τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ἡ εἰκὼν αὕτη κατεσκευάσθη κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ἄν τοῦτο εἶναι ἀκριβές, τότε ἡ εἰκὼν προσλαμβάνει μεγαλυτέραν ἀκόμη σημασίαν, δεδομένου ὅτι ἐλάχισται εἶναι αἱ φορηταὶ εἰκόνες αἱ μέχρις ἡμῶν περιελθούσαι, τὰς ὁποίας θὰ ἠδύνατό τις νὰ θεωρήσῃ ἐξεληθούσας ἀπὸ τὰ ἐργαστήρια τῆς Πρωτευούσης.

## II

Ἐρχόμεθα ἤδη εἰς τὴν ἐρμηνείαν τῆς ἐπὶ τῆς εἰκόνος παριστανομένης σκηνῆς. Τὰ περισσότερα στοιχεῖα διὰ τὴν ἐρμηνείαν ταύτην μᾶς παρέχουν αἱ παλαιαὶ βιογραφίαι τοῦ Χρυσοστόμου<sup>2</sup>. Τὸ ἐπεισόδιον, τὸ ἀποτελοῦν τὸ θέμα τῆς ἐξεταζομένης εἰκόνος, ἐξιστορεῖται ἀπὸ ὅλους τοὺς βιογράφους του<sup>3</sup>. Ἐξ αὐτῶν θὰ λάβωμεν ἐνταῦθα ὡς βάσιν τὸν Γεώργιον Ἀλεξανδρείας, ὡς τὸν παλαιότερον. Ἔχει δὲ τὸ ἐπεισόδιον τοῦτο ἐν περιλήψει ὡς ἑξῆς: Κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς πατριαρχίας του, ὁ Χρυσόστομος τὰς νύκτας «*ἠνίκα σχολὴν ἤγε τὸ ἐπισκοπεῖον*» (192)<sup>4</sup>, εἰσήρχετο «*ἐν τῷ ἀναχωρητικῷ κοιτῶνι αὐτοῦ, καὶ καθήμενος ἐπὶ τινος θρόνου ἤπιεν ἐνώπιον αὐτοῦ λαμπάδα κηροῦ*» (192) καὶ ἔγραφε τὴν ἐρμηνείαν τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου. Γράφων ὁ Χρυσόστομος εἶχε πρὸ αὐτοῦ πάντοτε μίαν εἰκόνα τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, πρὸς τὴν ὁποίαν συχνὰ ἠτένιζε «*καὶ ὡς ἐπὶ ζῶντος αὐτοῦ (τοῦ Παύλου) οὐτῶ προσεῖχεν αὐτῷ... φανταζόμενος διὰ τῆς θεωρίας αὐτῷ ὁμιλεῖν*» (192). Κατὰ τὸν καιρὸν ἐκεῖνον εἰς τῶν ἐπισήμων ἀυλικῶν, περιπεσῶν εἰς τὴν δυσμένειαν τοῦ αὐτοκράτορος, διέτρεχε τὸν κίνδυνον νὰ θανατωθῇ καὶ διὰ τοῦτο ἐκρύπτετο. Διεμήνυσε λοιπὸν οὗτος εἰς τὸν Χρυσόστομον παρακαλῶν νὰ τὸν δεχθῇ εἰς ἀκρόασιν τὴν νύκτα. Ὁ Χρυσόστομος συγκατατίθεται καὶ παραγγέλλει «*τινὶ τῶν εἰς ὑπόμνησιν τεταγμένων (Πρόκλος δὲ οὗτος*

<sup>1</sup> Okunev, ἐν Seminarium Kondakovianum, 8, 1936, πίν. X 1, XI 4.

<sup>2</sup> Αἱ βιογραφίαι αὐταὶ εἶναι τέσσαρες: ἡ τοῦ Γεωργίου Ἀλεξανδρείας, γραφεῖσα, κατὰ τὸν Baur (B.Z. 27, 1927, 6 κ. ἐξ.), μεταξὺ τῶν ἐτῶν 680 καὶ 725, ἡ ἀνόνητος, παλαιότερα τοῦ 10<sup>ου</sup> αἰῶνος, τὸ ἐγκώμιον τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ καὶ ἡ τοῦ Συμεῶν Μεταφραστοῦ. Διὰ τὴν μεταξύ των σχέσιν καὶ τὴν ἐκ τοῦ Γεωργίου Ἀλεξανδρείας ἐξάρτησιν τῶν νεωτέρων βλ. E. Bardy ἐν Dictionnaire de théologie catholique, VIII 1, 660 κ. ἐξ. Πᾶσαι αἱ βιογραφίαι ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ H. Savile (Σαβιλίου), Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου τὰ εὐρι-

σόμενα, VIII, Etonae, 1612. Τὸ ἐγκώμιον τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ καὶ παρὰ Migne, P. G. 107, 228 κ. ἐξ. Ἐπίσης παρὰ Migne, P. G. 114, 1045 κ. ἐξ. ἡ βιογραφία τοῦ Συμεῶν Μεταφραστοῦ.

<sup>3</sup> Γεώργιος Ἀλεξανδρείας Savile, VIII 192 κ. ἐξ. Ἀνόνητος, Savile, ἐνθ' ἄν. 323 κ. ἐξ. Λέων ὁ Σοφός, Savile, ἐνθ' ἄν. 277 κ. ἐξ. Migne, P. G. 107, 256 κ. ἐξ. Συμεῶν Μεταφραστής, Savile, ἐνθ' ἄν. 393 κ. ἐξ. Migne, P. G. 114, 1104 κ. ἐξ.

<sup>4</sup> Οἱ ἐντὸς παρενθέσεως ἀριθμοὶ παραπέμπουν εἰς τὰς σελίδας τῆς ὑπὸ Savile ἐκδόσεως τῆς βιογραφίας τοῦ Γεωργίου Ἀλεξανδρείας.

ἦν)»<sup>1</sup>, νὰ τὸν εἰσαγάγῃ τὴν νύκτα εἰς τὸν κοιτῶνά του. Τὴν νύκτα ὁ Πρόκλος μεταβαίνει νὰ εἰδοποιήσῃ τὸν Χρυσόστομον περὶ τῆς ἀφίξεως τοῦ αὐλικοῦ «καὶ ἔρχεται πρὸς τὴν θύραν τοῦ κοιτῶνος καὶ παρακύψας διὰ τινος ὁπῆς ὄρα τὸν Ἰωάννην (δηλ. τὸν Χρυσόστομον) καθήμενον ἐπὶ τοῦ θρόνου αὐτοῦ καὶ γράφοντα, καὶ τὸν ἅγιον Παῦλον ἀνακεκλιμένον ὀπισθεν πρὸς τῆ κεφαλῇ αὐτοῦ, καὶ ἔχοντα τὸ στόμα αὐτοῦ κάτω εἰς τὸ οὐδὲ τοῦ Ἰωάννου τὸ δεξιόν, καὶ ὁμιλοῦντα αὐτῷ. Ἦν δὲ Ἐλισσαία ἡ μορφή αὐτοῦ, καὶ ὁ πῶγων τέλειος καὶ πλατύς.» (193)<sup>2</sup>. Ὁ Πρόκλος, νομίσας ὅτι πρόκειται περὶ ἄλλου ἐπισκόπου, δὲν ἐτόλμησε νὰ εἰσέλθῃ. Τοῦτο ἐπαναλαμβάνεται ἐπὶ τρεῖς νύκτας. Τὴν ἐπομένην τῆς τρίτης νυκτὸς ὁ Χρυσόστομος ἐνθυμεῖται τὸν αὐλικὸν καὶ ἐρωτᾷ περὶ αὐτοῦ τὸν Πρόκλον, ὁ ὁποῖος τοῦ ἐκθέτει τὰ κατὰ τὰς τρεῖς νύκτας συμβάντα. Ὁ Χρυσόστομος ἐκπλήσεται λέγων ὅτι οὐδένα ἐδέχθη κατὰ τὰς τρεῖς αὐτὰς νύκτας εἰς τὸν κοιτῶνά του. «Τότε ὁ Πρόκλος ἐξηγήσατο αὐτῷ καὶ τὴν μορφήν καὶ τὸ σχῆμα τοῦ ὀφθέντος αὐτῷ, καὶ τὸ πῶς εἶχε τὸ στόμα αὐτοῦ κάτω εἰς τὸ οὐδὲ αὐτοῦ, καὶ ἐν μυστηρίῳ ἐλάλει αὐτῷ γράφοντος τοῦ μακαρίου (δηλ. τοῦ Χρυσόστομου)... ὡς δ' ἐπαύσατο ὁ Παῦλος λαλῶν, ἀτεινίας τῆ εἰκόνι τοῦ ἀποστόλου (δηλ. τοῦ Παύλου, τὴν κρεμαμένην εἰς τὸν τοῖχον), καὶ θεασάμενος τὸν χαρακτηῖρα αὐτοῦ ὅμοιον τοῦ ὀφθέντος αὐτοῦ, βαλὼν μετάνοιαν τῷ Ἰωάννῃ καὶ δακτυλοδεικτῶν τὴν εἰκόνα, εἶπε· συγχώρησόν μοι, πάτερ, ὃν εἶδον λαλοῦντα σοι ὁμοίως ἐστὶ τούτου, ὡς δὲ ὑπολαμβάνω, καὶ αὐτός ἐστι» (194). Τότε ἐνόησεν ὁ Χρυσόστομος ὅτι ὁ Θεὸς ἀπέστειλε τὸν Παῦλον νὰ τὸν ὀδηγήσῃ εἰς τὴν ὀρθρὴν ἐρμηνεῖαν τῶν ἐπιστολῶν «ἐπιτρέψας δὲ τὸν Πρόκλον ἔξω τῆς θύρας (τοῦ κοιτῶνος) μικρὸν ἀναμειῖται, κλείσας αὐτὴν ἔρριψεν ἑαυτὸν εἰς τὸ ἔδαφος, εὐχαριστῶν τῷ φιλανθρώπῳ Θεῷ...» (114).

Τὸ ἐπεισόδιον λοιπὸν αὐτὸ παρέστησεν ὁ ζωγράφος ἐπὶ τῆς εἰκόνας, ἀκολουθήσας κυρίως, ὡς νομίζω, τὴν διήγησιν τοῦ Γεωργίου Ἀλεξανδρείας. Τὰ οἰκήματα οὕτω τὰ πληροῦντα τὸ βάθος τῆς εἰκόνας παριστάνουν τὸν «ἀναχωρητικὸν κοιτῶνα» τοῦ Χρυσόστομου, διαμορφωθέντα συμφώνως πρὸς τὰς αἰσθητικὰς ἀντιλήψεις τῆς τέχνης τῶν Παλαιολόγων. Ὁ μοναχὸς ὁ προβάλλων ἀπὸ τὴν διὰ παραπετάσματος κλειομένην θύραν εἶναι, κατὰ ταῦτα, ὁ Πρόκλος. Ὁ ζωγράφος, ἀκολουθῶν καὶ ὡς πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο τὴν ἑλληνιστικὴν τέχνην τῶν χρόνων τῶν Παλαιολόγων, παρέστησε τὴν θύραν ταύτην κλειομένην διὰ παραπετάσματος (βήλου), ὅπως καὶ τὴν ἄλλην, τὴν ὀπισθεν τοῦ Παύλου, καὶ ὄχι μὲ ξύλινον θυρόφυλλον, ὅπως θὰ ἴδωμεν μετ' ὀλίγον εἰς παλαιότεραν παράστασιν τοῦ ἰδίου θέματος. Ὁ τεχνίτης ὁμοίως τῆς εἰκόνας παρέλειψε μίαν οὐσιώδη

<sup>1</sup> Ἄνωνυμος παρὰ Savile, ἐνθ' ἄν. 323. Ὁ Πρόκλος οὗτος εἶναι πρόσωπον πολὺ γνωστὸν εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν. Οὗτος ἀνήλθεν εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον τῆς Κων/λεως (434–447) Μ. Γεδεών, Πατριαρχικοὶ πίνακες, Κων/λις, 1890, 181 κ. ἔξ. ὡς τοῦ εἶχε προεῖπει ὁ Χρυσόστομος. Ἄνωνυμος, Savile, ἐνθ' ἄν. 325. Ἐπὶ τῆς πατριαρχίας δὲ αὐτοῦ μετεκομίσθη εἰς Κων/λιν τὸ λείψανον τοῦ Χρυσόστομου, ὅπως ἐπίσης εἶχεν οὗτος προφητεύσει.

<sup>2</sup> Κατὰ τὸν Ἄνωνυμον, ὁ Πρόκλος βλέπει «ἄνδρα τινὰ φαλακρὸν, πλατεῖαν ἐμφαίνοντα τὴν γενειάδα, οἷς ὁ

λόγος τὸν Ἐλισσαίᾳ γράφει». Savile, ἐνθ' ἄν. 323. Ἄναλογος εἶναι ἡ περιγραφή τοῦ Συμεὸν Μεταφραστοῦ, Savile, ἐνθ' ἄν. 393. Migne, P. G. 114, 1104. Ἡ παρομοίωσις αὐτῆς τῆς μορφῆς τοῦ Παύλου μετὰ τὸν προφ. Ἐλισσαίον ἔχει ἀρκετὴν εἰκονογραφικὴν σημασίαν καὶ δεόν νὰ προστεθῇ εἰς τὰς ἀναλόγους συγκρίσεις τῆς μορφῆς τῶν θεοφόρων πατέρων, τὰς ὁποίας παρέχει ὁ Ἐλπιος ὁ Ρωμαῖος. Βλ. Μ. Χατζηδάκην εἰς τὴν Ἐπετηρίδα τῆς Ἑταιρ. Βυζαντινῶν Σπουδῶν, 14, 1938, 413 κ. ἔξ. Βλ. καὶ σ. 402 κ. ἔξ.



λεπτομέρειαν, τὴν ὁποίαν ἀναφέρουν καὶ ὁ Γεώργιος Ἀλεξανδρείας καὶ οἱ ἄλλοι βιογράφοι τοῦ Χρυσοστόμου, δηλαδή τὴν ἐπὶ τοῦ τοίχου ἀνηρητημένην εἰκόνα τοῦ Ἀποστόλου Παύλου. Ταύτην θὰ εὑρωμεν εἰς ἄλλας καὶ παλαιότερας καὶ συγχρόνους μὲ τὴν ἀπασχολοῦσαν ἡμᾶς εἰκόνα παραστάσεις.

Αἱ ὑπεράνω τῶν οἰκοδομημάτων ἐντὸς νεφῶν τρεῖς μορφαί, τοῦ Μωϋσέως, τοῦ Ἁγ. Πέτρου καὶ τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, σχετίζονται μὲ ἄλλα ἐπεισόδια τοῦ βίου τοῦ Χρυσοστόμου παλαιότερα τοῦ ἤδη ἐκτεθέντος. Καὶ πρῶτον διὰ τὸν Ἁγιον Πέτρον καὶ τὸν Ἁγ. Ἰωάννην τὸν Θεολόγον. Καὶ τὸ πρὸς τὴν ἐμφάνισιν αὐτῶν σχετικὸν ἐπεισόδιον διηγοῦνται ὅλοι οἱ βιογράφοι τοῦ Χρυσοστόμου<sup>1</sup>. Ἐνταῦθα, ὅπως καὶ διὰ τὸ προηγούμενον, θ' ἀκολουθήσωμεν τὸν Γεώργιον Ἀλεξανδρείας. Ὅτε ὁ Χρυσόστομος ἦτο μοναχὸς εἰς μονὴν παρὰ τὴν Ἀντιόχειαν, προτοῦ γίνῃ ἀκόμη διάκονος, ἐμόναζεν εἰς τὴν ἰδίαν μονὴν καὶ γηραιὸς ἀσκητὴς, Σύρος τὸ γένος, ὀνομαζόμενος Ἡσύχιος. Οὗτος εἶχε καὶ τὸ προορατικὸν χάρισμα. Μίαν νύκτα, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ Ἡσύχιος ἠγρύπνει προσευχόμενος, βλέπει εἰς ὀπτασίαν δύο ἄνδρας ἐρχομένους πρὸς τὸν Ἰωάννην τὸν Χρυσόστομον «τὸν μὲν ἕνα κρατοῦντα ἐν τῇ χειρὶ αὐτοῦ τόμον γεγραμμένον, τὸν δὲ ἕτερον κλειδας κατέχοντα.» (169)<sup>2</sup>. Ὁ Χρυσόστομος ἔσπευσε μετὰ φόβου νὰ τοὺς προσκυνήσῃ καὶ νὰ τοὺς ἐρωτήσῃ ποιοὶ εἶναι. Οὗτοι τοῦ ἀπήντησαν ὅτι εἶναι ἀπεσταλμένοι τοῦ Θεοῦ. «Ἐκτείνας δὲ ὁ πρῶτος τὴν χεῖρα αὐτοῦ ἐπιδέδωκεν αὐτῷ τὸν γεγραμμένον τόμον, ὃν κατεῖχεν, εἰπὼν δέξαι τοῦτον τὸν χάριτην ἐκ τῶν χειρῶν μου. Ἐγὼ γὰρ εἰμὶ Ἰωάννης ὁ ἀναπεσὼν εἰς τὸ σιῆθος τοῦ Κυρίου ἐν τῷ μουσικῷ δείπνῳ... ὁ δὲ ἕτερος ἐκτείνας τὴν χεῖρα αὐτοῦ ἐπιδέδωκεν αὐτῷ, ὥσπερ κατεῖχε κλειδας, λέγων δέξαι καὶ ταύτας. Ἐγὼ γὰρ εἰμὶ Πέτρος ὁ θερμὸς τῇ πίστει...» (169). Ἡ εἰκὼν τοῦ Μωϋσέως ἐμμέσως μόνον δύναται, νομίζω, νὰ ἐρμηνευθῇ μὲ τὰς ὑπαρχούσας βιογραφίας. Κατὰ τὸν Γεώργιον Ἀλεξανδρείας, ὅταν ὁ Χρυσόστομος εὗρίσκετο ἀκόμη εἰς τὴν μονὴν, ἐνεφανίσθη Ἄγγελος, ὁ ὁποῖος τοῦ εἶπεν ὅτι εἶναι θέλημα Θεοῦ νὰ χειροτονηθῇ πρεσβύτερος. Ὁ Χρυσόστομος ἀρνεῖται προφασιζόμενος ὅτι δὲν εἶναι ἱκανὸς καὶ ὅτι εἶναι ἀσθενής. Τότε ὁ Ἄγγελος τοῦ ἀπαντᾷ: «Ὅτε ἀνέγνωσ ἐν τῇ γραφῇ τί εἶρηκεν ὁ Θεὸς τῷ Μωϋσῇ, ἠνίκα ἐπεμψεν αὐτὸν πρὸς Φαραὼ τὸν βασιλέα Αἰγύπτου ἐξαγαγεῖν τὸν Ἰσραήλ, οὗ δίδωμί σε Θεὸν τῷ Φαραῶ καὶ ἐπισχύσω σε ἐν παντὶ ἔργῳ: Καὶ σὲ ὄν αὐτὸς ἐπισχύσει, καὶ δίδωσι τὸ χάρισμα τῆς διακονίας αὐτοῦ εἰς τὸ ἔργον ὃ προχειρίζεται σε.» (176)<sup>3</sup>. Ἐκ τοῦ χωρίου δὲ τούτου πιθανῶς ἐμπνεόμενος ὁ Λέων ὁ Σοφὸς κάμνει παραστατικώτερον τὸν παραλληλισμὸν τοῦ Χρυσοστόμου πρὸς τὸν Παῦλον καὶ τὸν Μωϋσῆ: «... ὅτε μὲν τοῖς πᾶσιν ἀναστρεφόμενος (ὁ Χρυσόστομος) ἵνα κερδίσῃ πάντας ὁ Παῦλος οὗτος ὁ νέος, ἢ πλείονας· ὅτε δὲ ἰδιαζόντως τῷ γνώφῳ κρυπτόμενος, καὶ καθαρῶς τῷ καθαρῷ συγγινόμενος ὁ νέος Μωϋσῆς, ὁ ψυχῶν καὶ νόων ὁρώντων Θεὸν νομοθέτης καὶ ὁδηγὸς καὶ δημαγωγός»<sup>4</sup>. Νομίζω ὅτι ἡ διήγησις τοῦ Γεωργίου Ἀλεξανδρείας,

<sup>1</sup> Γεώργιος Ἀλεξανδρείας, Savile, 169 κ. ἐξ. Ἄνω-νυμος, Savile, 302 κ. ἐξ. Λέων ὁ Σοφός, Savile, 271 κ. ἐξ. Migne, P. G. 107, 237 κ. ἐξ. Συμεὼν Μεταφραστής, Savile 379 κ. ἐξ. Migne, P. G. 114, 1104.

<sup>2</sup> Οἱ ἐντὸς παρενθέσεως ἀριθμοὶ εἶναι οἱ τῶν σελίδων τῆς ἐκδόσεως Savile.

<sup>3</sup> Τὸ χωρίον εἰς τὸν Ἄνω-νυμον ἔχει ὡς ἐξῆς: «... ἃ ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος βεβούλευται οὐδεὶς ἐστὶν ὁ διασκεδάσαι ἢ τὴν βουλὴν μεταποιῆσαι δυνάμενος, ὥσπερ οὐδὲ Μωϋσῆς τὸ παλαιὸν ἐκεῖνος, ἠνίκα τὴν τοῦ δεσπότου ἐπιταγὴν διέκρούετο». Savile, ἐνθ' ἄν. 308.

<sup>4</sup> Savile, ἐνθ' ἄν. 273. Migne, P. G. 107, 241 κ. ἐξ.

ὅπως ἐπίσης καὶ τὸ χωρίον τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ εἶναι αἱ πηγαὶ τῆς παραστάσεως τοῦ Μωϋσέως ἐπὶ τῆς ἐξεταζομένης εἰκόνας. Αἱ τρεῖς αὐταὶ μορφαί, τοῦ Μωϋσέως, τοῦ Πέτρου καὶ τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, αἱ συμβολίζουσαι τὴν ποιμαντικὴν καὶ ἐρμηνευτικὴν δρασίαν τοῦ Χρυσοστόμου, εἶναι μοναδικαὶ ἐπὶ τῆς εἰκόνας ταύτης, μὴ ἀπαντῶσαι, καθόσον τοῦλάχιστον γνωρίζω, οὔτε εἰς παλαιότερα οὔτε εἰς νεώτερα αὐτῆς μνημεῖα.

Μένει τώρα πρὸς ἐρμηνείαν ὁ εἰς τὸ ἀριστερὸν μέρος τῆς ἐξεταζομένης εἰκόνας ὁμιλος τῶν ἀνθρώπων, τῶν ἰσταμένων πρὸ τοῦ ἀναλογίου καὶ ἀντλούντων ἀπὸ τοὺς ἐξ αὐτοῦ ἐξερχομένους κρουνοὺς (εἰκ. 2). Τὸ μέρος τοῦτο τῆς εἰκόνας εἶναι, ὡς εὐκόλως δύ-



Εἰκ. 2. Μοναχοὶ καὶ ψάλται.  
Λεπτομέρεια τοῦ πίν. 1.

ναταὶ τις νὰ ἐννοήσῃ, ἀλληγορικὴ παράστασις τῆς διδασκαλίας τοῦ Χρυσοστόμου καὶ τῆς ὠφελείας, τὴν ὁποῖαν παρέχουν εἰς τοὺς πιστοὺς αἱ ἐρμηνεῖαι καὶ αἱ διδασκαλίαι του, συμβολιζόμεναι μὲ τοὺς ἐκ τοῦ ἀναλογίου ἐκρέοντας κρουνοὺς. Πόθεν ἐνεπνεύσθησαν οἱ τεχνῖται τὸν συμβολισμόν τοῦτον; Αἱ βιογραφίαι τοῦ Χρυσοστόμου οὐδόλως μᾶς βοηθοῦν διὰ τὴν διευκρίνησιν τοῦ ζητήματος. Τὸν παραλληλισμόν ὅμως τῆς διδασκαλίας τοῦ Χρυσοστόμου πρὸς ποταμὸν καταρδεύοντα τὴν Ἐκκλησίαν εὐρίσκομεν κατὰ κόρον ἐπαναλαμβανόμενον εἰς τὴν ὑμνολογίαν τῆς 13ης Νοεμβρίου, ὁπότε ἐορτάζεται ἡ μνήμη τῆς Κοιμήσεως αὐτοῦ, καὶ τῆς 27ης Ἰανουαρίου, ἑπετείου τῆς ἀνακομιδῆς τοῦ λειψάνου του<sup>1</sup>. Μεταξὺ τῶν πολυαρίθμων παραδειγμάτων, τῶν εἰς τὴν ὑμνολογίαν τῶν δύο τούτων ἐορτῶν εὐρισκομένων, ἀναφέρομεν ἓν καὶ μόνον τὸ ὁποῖον μᾶς δίδει ἀναμφισβητήτως τὴν πηγὴν τῆς ἐπὶ τῆς ἐξεταζομένης εἰκόνας ἀπασχολούσης ἡμᾶς παραστάσεως: «*Σὺ τῆς ἀκενώτου πηγῆς ἀντλήσας τὰ ρεῖθρα, ποταμοὺς δογμάτων τῇ Ἐκκλησίᾳ προχέεις, ἐξ ὧν πάντες οἱ διψῶντες ἀντλοῦμεν ῥάματα χρυσόρρεθρα, Χρυσόστομε*»<sup>2</sup>. Δύναται οὕτω νὰ θεωρηθῇ, νο-

μίζω, βέβαιον ὅτι ἡ ὑμνολογία τῶν δύο τούτων ἐορτῶν ὑπῆρξεν ἡ βᾶσις διὰ τὴν δημιουργίαν τῆς συνθέσεως.

Ἦδη ὅμως, προτοῦ προχωρήσωμεν εἰς ἄλλα ζητήματα, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐξετάσωμεν λεπτομερέστερον τὸν ὁμίλον τοῦτον τῶν πρὸ τοῦ ἀναλογίου ἰσταμένων. Περὶ τῶν τριῶν ἐξ αὐτῶν, τῶν εἰκονιζομένων εἰς τὸ βᾶθος μὲ τὸ κουκούλλιον εἰς τὴν κεφαλὴν καὶ τὸν μανδύαν ἐπὶ τῶν ὤμων, οὐδεμία δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία ὅτι παριστάνουν μοναχοὺς. Οἱ τρεῖς ἔμπροσθεν εὐρισκόμενοι φέρουσι ῥάσον μὲ πλατείας χειρίδας καὶ ἔχουν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ὑψηλὸν κυλινδροειδῆ, ἡμισφαιρικὸν ἄνω, πῖλον, ὁ ὁποῖος εἰς τὴν βᾶσιν του, δηλαδὴ ὑπεράνω τοῦ μετώπου, φέρει λευκὰς ταινίας προσδενομένας εἰς τὸ ὄπισθεν μέρος τῆς κεφαλῆς. Τέλος, ὄπισθεν τῶν τριῶν τούτων μὲ τοὺς

<sup>1</sup> Βλ. Μηναιὸν Νοεμβρίου εἰς τὴν 13ην καὶ Ἰανουαρίου εἰς τὴν 27ην.

<sup>2</sup> Κανὼν Α' τῆς 27ης Ἰανουαρίου, τροπᾶριον τῆς

Θ' Ὁδῆς. Μηναιὸν Ἰανουαρίου, ἔκδ. Βενετίας, 1873, 230 Β.

ὑψηλούς πύλους ὑπάρχει ἄλλη μορφή, τῆς ὁποίας φαίνεται μέρος μόνον τῆς κεφαλῆς, μὲ πλατύγυρον σκιάδιον. Ὅτι αἱ τρεῖς μορφαὶ μὲ τοὺς ὑψηλοὺς κυλινδρικοὺς πύλους, τοὺς σκούφους, ὡς ἀπεκάλουν αὐτοὺς οἱ Βυζαντινοὶ <sup>1</sup>, εἰκονίζουσι κληρικοὺς ἀποδεικνύουν παραστάσεις ἐπὶ μνημείων τοῦ 14<sup>ου</sup> αἰῶνος. Εἰς μίαν μικρογραφίαν τοῦ εἰς τὴν Ἑθν. Βιβλιοθήκην τῆς Μαδρίτης ἀποκειμένου περιφήμου χειρογράφου τῶν Ἱστοριῶν τοῦ Σκυλίτζη, ὑπεράνω ὁμίλου ρασοφορούντων καὶ μὲ πύλον ὅμοιον ἐπὶ τῆς κεφαλῆς, ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «Οἱ κληρικοὶ» οὐδεμίαν ἀφήνουσα ἀμφιβολίαν περὶ τῆς ιδιότητός των (εἰκ. 3) <sup>2</sup>. Ἐπίσης χαρακτηριστικὴ εἶναι μία μικρογραφία τοῦ κώδ. 429 τῆς Συνοδικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Μόσχας, ἀνήκοντος εἰς τὸ πρῶτον ἴσως ἡμισυ τοῦ 15<sup>ου</sup> αἰῶνος <sup>3</sup> καὶ περιέχοντος τὸν Ἀκάθιστον ὕμνον εἰκονογραφημένον. Ἐκεῖ εὐρίσκομεν, εἰς τὴν εἰκόνα τὴν συνοδεύουσαν τὸν 24<sup>ον</sup> οἶκον τοῦ ὕμνου «<sup>7</sup>Ω πανύμνητε μήτηρ...», ὅμιλον διακόνων, εὐδιακρίτων ἐκ τοῦ λευκοῦ στιχαρίου καὶ τοῦ δραρίου, φερόντων τοιοῦτους λευκοὺς ὑψηλοὺς πύλους, χωρὶς ὅμως τὰς περὶ τὴν βάσιν ταινίας, αἱ ὁποῖαι δὲν ὑπάρχουν οὔτε εἰς τὸ χειρόγραφον τῆς Μαδρίτης <sup>4</sup>. Ὅτι ὅμως τοιοῦτους ὑψηλοὺς σκούφους ἔφερον καὶ ψάλται, ἀναμφιβόλως ὑπὸ τὴν ιδιότητά των ὡς κληρικῶν, ἀποδεικνύει ἡ ἀπὸ τοῦ τέλους πιθανῶς τοῦ 13<sup>ου</sup> αἰῶνος τοιχογραφία τῆς Ζίτσας εἰς τὴν Σερβίαν, ἡ εἰκονίζουσα τὴν ἐκ τοῦ τροπαρίου τῶν Χριστουγέννων «*Τί σοι προσεγγκωμεν, Χριστέ κλπ.*» προελθούσαν γνωστὴν σύνθεσιν <sup>5</sup>. Ὅτι δὲ ἐκεῖ πρόκειται ἀναμφιβόλως περὶ ψαλτῶν ἀποδεικνύει ἡ ψαλτικὴ «χειρονομία», τὴν ὁποίαν κάμνουν διὰ τῆς δεξιᾶς <sup>6</sup>. Πρωτοῦ ἀφήσωμεν τὰς τρεῖς αὐτὰς μορφὰς μὲ τοὺς ὑψηλοὺς πύλους εἶναι ἀνάγκη νὰ προσθέσωμεν δύο λέξεις διὰ τὰς λευκὰς ταινίας, αἱ ὁποῖαι, ὡς εἶδομεν, περιβάλλουν τὸ κάτω μέρος τοῦ πύλου καὶ προσδέονται ὀπισθεν. Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι ἐνταῦθα ἔχομεν τὴν πρώτην μορφήν τῆς ταινίας τῆς φερύσης τὸ ὄνομα «κασμπασι» ἢ «κασπαστή», μὲ τὴν ὁποίαν περιέδενον τὸν σκούφον ὁ Πατριάρχης, οἱ ἱερεῖς καὶ οἱ λοιποὶ ἐκκλησιαστικοὶ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας <sup>7</sup>. Εἰς τὴν τοιχογρα-



Εἰκ. 3. Κληρικοὶ. Λεπτομέρεια ἐκ μικρογραφίας τοῦ Σκυλίτζη τῆς Μαδρίτης.

1 Διὰ τὸν πύλον καὶ σκούφον βλ. Γ. Σωτηρίου εἰς τὸ περιοδ. Γρηγόριος Παλαμάς, 3, 1919, 365 κ. ἔξ.

2 Εἰκὼν παρὰ Ο. Tafrafi, Thessalonique, des origines au XI<sup>ve</sup> siècle, Paris, 1919, σ. 170, εἰκ. 39.

3 Διὰ τὴν λίαν ἀμφισβητουμένην χρονολογίαν τοῦ χειρογράφου βλ. Ἄ. Ευγγόπουλον εἰς τὴν Ἑπετηρίδα τῆς Ἑταιρ. Βυζαντ. Σπουδῶν, 10, 1933, σ. 329, σημ. 4.

4 Εἰκὼν παρὰ J. Myslivec ἐν Seminarium Kon-dakovianum, 5, 1932, πίν. XI. 5.

5 Petković, ἐνθ' ἄν. I, πίν. 31 b. Ἐπίσης καὶ παρὰ J. Strzygowski, Die Miniaturen des serbischen Psalters... in München, Wien, 1905 (Denkschr. der k. Akademie der Wissenschaften in Wien. Philologisch-histor. Klasse, Bd. LII) σ. 109, εἰκ. 40.

6 Διὰ τὴν «χειρονομίαν» βλ. Γ. Παπαδοπούλου, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς παρ' ἡμῶν ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς, Ἀθήναι, 1890, 224 κ. ἔξ. Κ. Ψάχου, Ἡ παρασημαντικὴ τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς, Ἀθήναι, 1917, 64 κ. ἔξ. Ε. Βαμβουδάκη, Συμβολὴ εἰς τὴν σπουδὴν τῆς παρασημαντικῆς τῶν βυζαντινῶν μουσικῶν, I, Σάμος, 1938, 76 κ. ἔξ.

7 Πρβ. Σωτηρίου, ἐνθ' ἄν. 547 κ. ἔξ. Νομίζω ὅτι ἡ λευκὴ αὐτὴ ταινία ἀρχικῶς θὰ ἐκαλεῖτο Περιστέρα. Εἶναι γνωστὸν ὅτι τὸ ὄνομα τοῦτο ἔφερε κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας εἶδος κωνικοῦ πύλου τῶν ἱερέων, τοῦ ὁποίου τὴν βάσιν περιέβαλλε λευκὴ ταινία. Σωτηρίου, ἐνθ' ἄν. 550. Ἐν τούτοις, ἀπὸ τὸν ὀρισμὸν τῆς Περιστέρας, τὸν ὁποῖον δίδουν ὁ Somavera, παρὰ

φίαν ὅμως τῆς Ζίτσας, περὶ τῆς ὁποίας ἀνωτέρω ἐγένετο λόγος, αἱ λευκαὶ αὐταὶ ταινίαι δὲν περιβάλλουσι τὴν βάσιν τοῦ πύλου, ἀλλὰ κατέρχονται πρὸς τὰ κάτω περιδεδωμένα ὑπὸ τὴν σιαγόνα. Τὸ παράδειγμα δὲν εἶναι μοναδικὸν εἰς τὴν Ζίτσαν. Ἀνάλογον εὐρίσκομεν εἰς τὴν Μονὴν τῆς Κάτω Παναγιᾶς παρὰ τὴν Ἄρταν, μεταξὺ τῶν ὀλίγων τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ, αἱ ὁποῖαι εἶναι σύγχρονοι μὲ τὴν ἀνέγερσίν του ὑπὸ τοῦ δεσπότη τῆς Ἡπείρου Μιχαὴλ Β' Δούκα (1230 - 1271). Ἐκεῖ εἰκονίζεται ἱεράρχης μὲ χαμηλότατον λευκὸν σκοῦφον προσδεδωμένον διὰ λευκῶν ἐπίσης ταινιῶν κάτω τῆς σιαγόνας<sup>1</sup>. Αἱ εἰκόνες αὐταί, ἰδίως ἡ τῆς Κάτω Παναγιᾶς, ἔρχονται εἰς ἐνίσχυσιν τῶν ὑπὸ τοῦ Γλυκᾶ κατὰ τὸν 12<sup>ον</sup> αἰῶνα γραφομένων, ὅτι «*συνήθεια μέχρι τοῦ νῦν κεκράτηκεν ἐν ἀρχιερεῦσι τὸ καὶ τοῖς ἐμπροσθίοις μέρεσι δεδεμένας ἔχειν ὀθόνας*» (σ. 538 Βοπι.). Ἡ συνήθεια δὲ αὕτη ἐπεκράτησε, κατὰ τὸν Γλυκᾶν (ἐνθ. ἀν.), ἀφ' ὅτου ὁ ὁμολογητὴς πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Μεθόδιος (842-846), ἀνακληθεὶς ἐκ τῆς ἔξορίας ὑπὸ τοῦ βασιλέως Θεοφίλου, εἶχε τὰς σιαγόνας δεμένας μὲ λεπτὴν ὀθόνην, ὡς παθούσας παράλυσιν ἀπὸ τὰς βασάνους, τὰς ὁποίας οὗτος ὑπέστη<sup>2</sup>. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι ὁ Γλυκᾶς περιορίζει τὴν συνήθειαν αὐτὴν τῶν ὑπὸ τὴν σιαγόνα δενομένων ταινιῶν μόνον εἰς τοὺς ἀρχιερεῖς. Ἡ τοιχογραφία ὅμως τῆς Ζίτσας πείθει ὅτι τοιαύτη συνήθεια ἐπέξετάθη, ἀργότερον ἴσως, καὶ εἰς ἄλλους κληρικούς πλην τῶν ἀρχιερέων.

Ἐρχόμεθα τέλος εἰς τὴν ἐπὶ τῆς ἐξεταζομένης εἰκόνας τῆς Συλλογῆς Λοβέρδου μορφὴν μὲ τὸ πλατύγυρον σκιάδιον, τὴν εὐρισκομένην ὀπισθεν τῶν τριῶν κληρικῶν μὲ τοὺς ὑψηλοὺς πύλους. Τοιαῦτα σκιάδια ἔφερον κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους οἱ κληρικοί, κατὰ δὲ τὴν Τουρκοκρατίαν καὶ ὁ Πατριάρχης<sup>3</sup>. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὅμως νομίζω ὅτι ἡ μορφὴ αὕτη μὲ τὸ σκιάδιον εἰκονίζει μᾶλλον ψάλτην. Πράγματι, μεταξὺ τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Ραβάνιτσας (1381) εἰς τὴν Σερβίαν βλέπομεν εἰς τὴν γνωστὴν σύνθεσιν, τὴν ληφθεῖσαν ἀπὸ τὸ τροπᾶριον τῶν Χριστουγέννων «*Τί σοι προσενέγκωμεν, Χριστέ κλπ.*», τρεῖς μορφὰς μὲ ἀναλόγου σχήματος σκιάδιον ἐπὶ τῆς κεφαλῆς<sup>4</sup>. Οὗτοι δὲν εἶναι ἀσφαλῶς κληρικοί, ὡς ἀποδεικνύει τὸ μέχρι περιῖπου τῶν γονάτων κατερχόμενον ἐξωτερικὸν αὐτῶν ἔνδυμα. Εἶναι ὅμως χωρὶς ἀμφιβολίαν ψάλται, τῶν ὁποίων προεξάρχει ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνός, ὅπως ἐξάγεται ὅχι μόνον ἀπὸ τὴν περιγραφὴν τοῦ Εὐγενικοῦ<sup>5</sup>, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ψαλτικὴν χειρονομίαν, τὴν ὁποῖαν κάμνουν. Ὅτι τὸ πλατύγυρον τοῦτο σκιάδιον ἔφερον οἱ ψάλται ἐπιβεβαιώνουν κατὰ τρόπον, ὡς νομίζω, ἀναμφισβήτητον αἱ ἀπεικονίσεις τῶν οἰκῶν 23<sup>ου</sup> «*Ψάλλοντές σου τὸν τόκον...*» καὶ 24<sup>ου</sup> «*ὦ πανύμνητε μήτηρ...*» τοῦ Ἀκαθίστου ὕμνου, ὅπου ἡ παρουσία τῶν

Σωτηρίου, ἐνθ' ἀν. 550, σημ. 1, καὶ ὁ Goar, Εὐχολόγιον, ἐκδ. 2α, Venetiis, 1730, 133, ἐξάγεται ὅτι Περιστέρα ἔκαλετο ἡ λευκὴ ταινία καὶ ὄχι ὁ πύλος. Φαίνεται ὅτι ἀργότερον ἀπὸ τὴν ταινίαν ἔλαβε τὸ ὄνομα καὶ ὁ πύλος.

1 Εἰκὼν εἰς τὸ Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος, 2, 1936, σ. 86, εἰκ. 18.

2 Ἡ τοιχογραφία τῆς Κάτω Παναγιᾶς, περὶ τῆς ὁποίας ἀνωτέρω ἐγένετο λόγος, παριστᾷ ἴσως αὐτὸν τὸν ὁμολογητὴν Πατριάρχην Μεθόδιον, τοῦ ὁποίου ἡ μνήμη

ἐορτάζεται τὴν 14<sup>ην</sup> Ἰουνίου. Ἡ ἀνάγνωσις ἄλλως τε Ἄνθυμος τῆς ἡμισεβασμένης ἐπιγραφῆς εἰς τὴν τοιχογραφίαν δὲν εἶναι ἀσφαλῆς, ὡς ἀναφέρει ὁ κ. Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Βυζαντ. Μνημ. ἐνθ' ἀν. 84, σημ. 2, νομίζω δὲ ὅτι διακρίνονται τὰ στοιχεῖα τῆς λέξεως Μεθόδιος.

3 Σωτηρίου, ἐνθ' ἀν. 367 κ. ἐξ. 546 κ. ἐξ.

4 Εἰκὼν παρὰ G. Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Évangile, Paris, 1916, σ. 166, εἰκ. 121.

5 Millet, ἐνθ' ἀν. 167.

ψαλτῶν εἶναι ἀπαραίτητος<sup>1</sup>. Τέλος τὰ πολύχρωμα καὶ μὲ πλουσιωτάτας διακοσμήσεις ἐνδύματα τῶν ψαλτῶν, ὅπως ἀποδεικνύει ἡ ψαλτικὴ χειρονομία, εἰς τὴν τοιχογραφίαν τῆς Μονῆς τοῦ Μάρκου παρὰ τὰ Σκόπια (δεύτερον ἡμισυ τοῦ 14<sup>ου</sup> αἰῶνος)<sup>2</sup> εἶναι ἔνδειξις ἀσφαλῆς ὅτι οἱ φέροντες σκιάδιον δύνανται νὰ εἶναι ψάλται χωρὶς ἀπαραίτητως νὰ εἶναι καὶ κληρικοί. Ψάλτας τέλος μὲ ὑψηλοὺς σκούφους ἢ μὲ σκιάδια ἀναφέρει καὶ ἡ Ἑρμηνεία τῶν ζωγράφων διὰ τὴν εἰκονογράφεισιν τοῦ 23<sup>ου</sup> οἴκου «Ψάλλοντές σου τὸν τόκον...» τοῦ Ἀκαθίστου<sup>3</sup>. Κατὰ ταῦτα καὶ οἱ φέροντες τοὺς ὑψηλοὺς σκούφους καὶ ὁ φέρων τὸ σκιάδιον εἰς τὸν πρὸ τοῦ ἀναλογίου τοῦ Χρυσοστόμου ὄμιλον ἐπὶ τῆς εἰκόνας τῆς Συλλογῆς Λοβέρδου εἰκονίζουσαν κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ψάλτας. Ποία ἡ διαφορὰ μεταξὺ τῶν φερόντων ὑψηλοὺς σκούφους καὶ τῶν καλυπτομένων μὲ σκιάδιον δὲν εἶναι εὐκόλον νὰ εἴπη τις. Ἴσως, ὅπως καὶ ἄλλοτε παρατηρήσαμεν<sup>4</sup>, ἡ διαφορὰ τοῦ καλύμματος νὰ εἶναι ἐνδεικτικὴ διαφορᾶς βαθμοῦ εἰς τὴν ἱεραρχίαν τῶν ψαλτῶν.

### III

Ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε ἐκτεθέντων προκύπτει τὸ συμπέρασμα ὅτι εἰς τὴν ἐξεταζομένην εἰκόνα τῆς Συλλογῆς Λοβέρδου παριστάνονται δύο διάφορα θέματα συνδεδεμένα μεταξὺ τῶν κατὰ τρόπον πράγματι ἀριστοτεχνικόν. Τὸ κυριαρχοῦν θέμα εἶναι ὁ Χρυσόστομος γράφων καθ' ὑπαγόρευσιν τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, εἰς αὐτὸ δὲ ἀνήκει καὶ ὁ ἀπὸ τοῦ ἀνοίγματος τῆς θύρας προβάλλων Πρόκλος. Τὸ δεύτερον εἰκονιζόμενον θέμα εἶναι ὁ ὄμιλος τῶν κληρικῶν καὶ ψαλτῶν, οἱ ὅποιοι ἀντλοῦσιν ἀπὸ τοὺς κρουνοὺς τοὺς ῥέοντας ἐκ τοῦ ἀναλογίου τοῦ Χρυσοστόμου. Τὸ σημεῖον οὕτω, τὸ συνδέον τὰ δύο θέματα εἶναι τὸ ἀναλόγιον, ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἐξορροῦν οἱ κρουνοί. Τὰ τρία τέλος πρόσωπα ὑπεράνω τῶν οἰκοδομημάτων, δηλαδὴ ὁ Μωϋσῆς, ὁ Πέτρος καὶ ὁ Ἰωάννης, ἔχουσι δευτερεύουσαν ἐντελῶς σημασίαν, μὴ ἀπαντῶντα, ὡς ἤδη εἶπομεν, εἰς οὐδεμίαν ἄλλην ἀνάλογον ἀπεικόνισιν. Ἦδη πρέπει νὰ ἐξετάσωμεν λεπτομερέστερον ἕκαστον τῶν θεμάτων τούτων, τὰ ὁποῖα εἰς τὸ ἐξῆς, χάριν συντομίας, ἀποκαλοῦμεν, τὸ μὲν Χρυσόστομον μετὰ τοῦ Παύλου, τὸ δὲ Πηγὴν τῆς σοφίας. Ἐπίσης πρέπει νὰ ἐξετασθῇ καὶ τὸ ζήτημα, πότε ἔγινεν ἡ συνένωσις τῶν δύο θεμάτων ὑπὸ τὴν μορφὴν τὴν παρουσιαζομένην εἰς τὴν ἀπασχολοῦσαν ἡμᾶς εἰκόνα τῆς Συλλογῆς Λοβέρδου.

1 Βλ. τὸ Σερβικὸν Ψαλτήριον τοῦ Μονάχου, Strzygowski, ἐνθ' ἄν. πίν. LVIII. 147. Ἐπίσης τὸ χειρόγραφον τῆς Συνοδ. Βιβλιοθ. τῆς Μόσχας, Myslivec, ἐνθ' ἄν. πίν. XI. 5.

2 Myslivec, ἐνθ' ἄν. πίν. X. 5. Ἡ εἰκὼν εὐκρινεστέρα παρὰ L. Mirković—Z. Tatić, Μάρκοβ μαναστήριον (σερβ.), Νόβι Σάδ, 1925, σ. 49, εἰκ. 52.

3 «... ψάλται (ἄλλοι μὲ σκιάδια, ἄλλοι μὲ μακρὰς λευκὰς σκούφους)...», Διονυσίου, Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης, ἔκδ. Α. Παπαδοπούλου Κεραμέως, Πετρούπολις, 1909, 150 κγ'.

4 Ἑπετηρὶς Ἑταιρ. Βυζαντ. Σπουδῶν, 9, 1932, 356. Ἡ διαφορὰ αὕτη τῶν καλυμμάτων τῆς κεφαλῆς, διὰ

τὴν ὁποίαν βλ. καὶ Ἑπετηρ. Ἑταιρ. Βυζαντ. Σπουδῶν, 10, 1933, 337, σημ. 1, παρατηρεῖται καὶ εἰς μεταγενεστέρων χρόνων μεμονωμένας εἰκόνας μελωδῶν. Εἰς δύο μουσικικοὺς κώδικας τῆς Λαύρας τοῦ Ἁγ. Ὁρους ἐσώθησαν εἰκόνας τοῦ πρωτοψάλτου Ἰωάννου Γλυκέως καὶ τοῦ μαῖστορος Ἰωάννου Κουκουζέλη, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ πρῶτος φέρει ὑψηλὸν κυλινδροειδῆ λευκὸν πῖλον, φαλῶνιον καὶ ἐπιγονάτιον, ὁ δὲ δεύτερος σκιάδιον καὶ ῥάσον. Εἰκόνας ἐν Γ. Παπαδοπούλου, Ἱστορικὴ ἐπισκόπησις τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς, Ἀθῆναι, 1904, εἰς τὸ τέλος. Διὰ τοὺς περιέχοντας τὰς εἰκόνας κώδικας Παπαδοπούλου, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς παρ' ἡμῖν ἐκκλ. μουσικῆς, 158, σημ. 259.

Ὁ Χρυσόστομος μετὰ τοῦ Παύλου, ὅπως ἀποδεικνύουν τὰ μνημεῖα, τὰ ὁποῖα θὰ ἐξετάσωμεν κατωτέρω, εἶναι ἀσφαλῶς τὸ παλαιότερον τῶν δύο θεμάτων. Τὴν ἀρχαιότεραν, μέχρι τοῦδε τοῦλάχιστον, γνωστὴν ἀπεικόνισίν του παρέχει μία μικρογραφία τοῦ ὑπ' ἀριθ. 211 κώδικος τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Ἀθηνῶν ἀνήκοντος εἰς τὸν 10<sup>ον</sup> αἰῶνα<sup>1</sup>. Ἡ μικρογραφία ὁμως αὕτη ἔχει στοιχειώδη ἐντελῶς χαρακτῆρα. Παρουσιάζει δηλαδὴ ἀπλῶς ἐν προτομῇ τὸν Παῦλον εὐλογοῦντα καὶ κύπτοντα ἐπὶ τοῦ βιβλίου, τὸ ὁποῖον κρατεῖ ἀνοικτὸν ὁ ἀπέναντι αὐτοῦ ἐν προτομῇ ἐπίσης εἰκονιζόμενος Χρυσόστομος. Ὁ Grabar, λαμβάνων πρὸ ὀφθαλμῶν ἀφ' ἑνὸς ὅτι τὸ ἐπεισόδιον τῆς ἐμφανίσεως τοῦ Παύλου εἰς τὸν Χρυσόστομον, τὸ ὁποῖον ἀνωτέρω παρεθέσαμεν, ἀναφέρεται ἤδη ὑπὸ τοῦ Γεωργίου Ἀλεξανδρείας (680-725) καὶ ἀφ' ἑτέρου τὴν κατὰ κρόταφον παράστασιν τῶν δύο μορφῶν καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ Παύλου, καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ μικρογραφία αὕτη τοῦ Ἀθηναϊκοῦ κώδ. 211 ἀντιγράφει πρότυπον παλαιότερον τῶν χρόνων τῆς Εἰκονομαχίας<sup>2</sup>. Τοῦτο εἶναι πολὺ πιθανόν. Ἄν δὲ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὰ λεγόμενα ὑπὸ τοῦ Γεωργίου Ἀλεξανδρείας εἰς τὸ προοίμιον τῆς ὑπ' αὐτοῦ συγγραφείσης βιογραφίας τοῦ Χρυσόστομου, ὅτι «ἠνθολόγησεν» ἐκ τῶν παλαιότερων<sup>3</sup>, θὰ ἠδυνάμεθα ἴσως νὰ καταλήξωμεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ σύνθεσις αὕτη τοῦ Χρυσόστομου μετὰ τὸν Παῦλον εἶναι παλαιότερα τῶν χρόνων τοῦ συγγραφέως τούτου. Εἶναι ὁμως ζήτημα, ὅπως τοῦλάχιστον νομίζω, ἂν ἤδη κατὰ τὴν προεικονομαχικὴν ἐποχὴν ἡ σύνθεσις εἶχε λάβει τὴν ὀριστικὴν μορφήν, τὴν ἐμφανιζομένην, ὅπως θὰ ἴδωμεν, ἀπὸ τοῦ 11<sup>ου</sup> κυρίως αἰῶνος, ἢ ἂν τὸ περίφημον αὐτὸ ἐπεισόδιον δὲν ἀπεδίδοτο ἀπλῶς μετὰ τὰ δύο πρόσωπα, τὸν Παῦλον καὶ τὸν Χρυσόστομον εἰκονιζομένους ὁμοῦ ἢ χωριστά. Εἰς τὴν σκέψιν αὕτην μᾶς ὀδηγοῦν αἱ δύο εἰκόνες τοῦ Χρυσόστομου καὶ τοῦ Παύλου, παριστανόμενων ὀρθίως εἰς δύο ἀπέναντι σελίδας τοῦ κώδ. 210 τῆς Ἑθν. Βιβλιοθήκης τῶν Ἀθηνῶν, ὁ ὁποῖος περιέχει ὁμιλίαν τοῦ Χρυσόστομου καὶ ἀνήκει εἰς τὸν 9<sup>ον</sup> ἢ 10<sup>ον</sup> αἰῶνα<sup>4</sup>. Εἶναι φανερόν ὅτι καὶ εἰς τὸν Ἀθηναϊκὸν κώδ. 211, ὅπου ὁ Παῦλος καὶ ὁ Χρυσόστομος εἰκονίζονται ὁ εἰς ἀπέναντι τοῦ ἄλλου εἰς τὴν ἰδίαν μικρογραφίαν, καὶ εἰς τὸν Ἀθηναϊκὸν κώδ. 210, ὅπου τὰ δύο αὐτὰ πρόσωπα εὐρίσκονται εἰς δύο ἀπέναντι σελίδας, οἱ ἐκτελέσαντες τὰς εἰκόνας ταύτας ζωγράφοι εἶχον ὑπ' ὄψει των τὸ ἐπεισόδιον αὐτό, τὸ ὁποῖον ὁμως ἀπέδωκαν κατὰ τρόπον ἐντελῶς ἀπλοῦν. Βεβαίως εἰς τὴν μικρογραφίαν τοῦ κώδ. 211 ὑπάρχει κάποια ἀπόπειρα συνθέσεως καὶ εἶναι πολὺ πιθανόν ὅτι ὁ ἐκτελέσας αὐτὴν τεχνίτης εἶχεν ὑπ' ὄψει του ὀρισμένον πρότυπον, τὸ ὁποῖον ἀπέδωκε κατὰ τρόπον ἐντελῶς ἀπλοποιημένον. Τὸ πρότυπον ὁμως αὐτό, ὅσον καὶ ἂν θεωρηθῇ ἀπλοποιημένον εἰς τὴν μικρογραφίαν ταύτην, πάντως δὲν φαίνεται ὅτι θὰ ἦτο ὁμοιον μετὰ τὴν σύνθεσιν

1 Ἑδημοσιεύθη ὑπὸ Α. Grabar ἐν Seminarium Kondakovianum, 5, 1932, πίν. XXIII, 2.

2 Grabar, ἐνθ' ἄν. 294 κ. ἐξ.

3 «Οὐδὲν μὲν ἐξ αὐτῶν ἀυτοπιήσαντες, ἐκ δὲ τῶν συγγραμμένων αὐτὰ ἀνθολογήσαντες». Savile, ἐνθ' ἄν. 158, 25.

4 P. Buberl, Die Miniaturenhandschriften der Nationalbibliothek in Athen, Wien, 1917 (Denkschr. der k. Akademie der Wissensch. in Wien. Philo-

sophisch-histor. Klasse, Bd. 80, Abh. 2), σ. 5, ἀριθ. 2 καὶ πίν. II, 2-3. Βλ. καὶ Α. Delatte, Les manuscrits à miniatures et à ornements des Bibliothèques d'Athènes, Liège-Paris, 1926 (Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège, Fasc. XXXIV), σ. 72 κ. ἐξ. ἀριθ. 30 καὶ πίν. XXIX (μόνον ὁ Παῦλος). K. Weitzmann, Die byzantinische Buchmalerei des 9 und 10 Jahrhunderts, Berlin, 1935, 61 κ. ἐξ. πίν. LXVII 399, 400.

τὴν ἐπικρατήσαν ἀπὸ τοῦ 11<sup>ου</sup> αἰῶνος. Ἀλλά, καὶ ἂν παρὰ ταῦτα παραδεχθῶμεν μετὰ τοῦ Grabar τὴν ὑπαρξιν μιᾶς τοιαύτης συνθέσεως δημιουργηθείσης κατὰ τοὺς προεικονομαχικοὺς χρόνους, πρέπει νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι αὕτη θὰ εἶχε πολὺ περιορισμένην διάδοσιν. Αἱ μικρογραφίαι τοῦ Ἀθηναϊκοῦ κώδ. 211 ἀνήκουν, ὡς εὐστοχώτατα παρετήρησεν ὁ Grabar, εἰς τὸν κύκλον τῆς ἀνατολικῆς τέχνης, σχετιζόμεναι μὲ παλαιὰ πρότυπα δημιουργηθέντα ἴσως εἰς τὴν Ἀντιόχειαν<sup>1</sup>. Ὁ Ἀθηναϊκὸς κώδ. 210, τὸν ὁποῖον ὁ Weitzmann κατατάσσει εἰς τὴν δμάδα τῶν χειρογράφων τῶν σχετιζομένων μὲ ἀρμενικὰς μικρογραφίας καὶ καταγομένων ἐκ τῆς περιοχῆς τῆς Τραπεζοῦντος<sup>2</sup>, φαίνεται, κατὰ τὴν γνώμην μου, πιθανώτερον ὅτι προέρχεται ἐκ Κων/πόλεως. Οὕτω, κατὰ τοὺς ἰδίους περίπου χρόνους, ἔχομεν δύο διαφόρους τρόπους ἀποδόσεως τοῦ αὐτοῦ ἐπεισοδίου. Ἡ Ἀνατολή τὸ ἀποδίδει μὲ μίαν σύνθεσιν, ἂν καὶ ὑποτυπώδους μορφῆς, τὴν ὁποίαν ὁμως ἀγνοεῖ, φαίνεται, ἡ Κων/πολις, ἀρκουμένη εἰς τὴν παράθεσιν τῶν δύο ἡρώων τοῦ ἐπεισοδίου εἰς δύο μεμονωμένας εἰκόνας τῶν. Οὕτω καταλήγομεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι μέχρι τοῦ 10<sup>ου</sup> αἰῶνος, καὶ ἂν ἀκόμη ὑπῆρχεν ἰδία σύνθεσις διὰ τὸ ἐπεισόδιον τοῦ Χρυσοστόμου μὲ τὸν Παῦλον, αὕτη δὲν φαίνεται νὰ εἶχεν ἐπικρατήσει γενικῶς, οὔτε δὲ καὶ τὴν γνωρίζομεν ἐπακριβῶς.

Τὴν σύνθεσιν ἐντελῶς πλέον ἀπηρτισμένην, ὑπὸ τὴν μορφήν τὴν ὁποίαν εἶδομεν εἰς τὴν εἰκόνα τῆς Συλλογῆς Λοβέρδου, τὴν εὐρίσκομεν εἰς μικρογραφίας χειρογράφων ἀπὸ τοῦ 11<sup>ου</sup> αἰῶνος.

Εἰς τὴν ἀνέκδοτον ἀκόμη, καθ' ὅσον τοῦλάχιστον γνωρίζω, μικρογραφίαν, τὴν εὐρίσκομένην εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ κώδ. 766 τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανοῦ, ὁ ὁποῖος περιέχει τὰς ἐπιστολάς τοῦ Παύλου μετὰ ἐρμηνείας, βλέπομεν εἰκονιζόμενον τὸ ἐπεισόδιον, ὅπως τὸ διηγεῖται ὁ Γεώργιος Ἀλεξανδρείας καὶ οἱ ἄλλοι βιογράφοι (εἰκ. 4). Ὁ Χρυσόστομος κάθηται ἐπὶ θρόνου μετὰ ὑποποδίου, γράφων ἐπὶ πινακίδος καὶ ἔχων πρὸ αὐτοῦ ἀναλόγιον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ὁμως δὲν ὑπάρχει τὸ ἀνοικτὸν βιβλίον, τὸ εὐρισκόμενον εἰς τὴν εἰκόνα τῆς Συλλογῆς Λοβέρδου. Ὅπισθεν τοῦ Χρυσοστόμου παρίσταται, ὅπως καὶ εἰς τὴν εἰκόνα, ὁ Παῦλος. Δύο καὶ ἐδῶ οἰκοδομήματα πληροῦσι τὸ βάθος, ἀλλὰ πολὺ σχηματικώτερα καὶ στενώτερα παρὰ εἰς τὴν εἰκόνα, τὸ δὲ ὕφασμα, τὸ ὁποῖον ἐκεῖ ἐκτείνεται ἀπὸ τοῦ ἑνὸς κτηρίου πρὸς τὸ ἄλλο, εἰς τὴν μικρογραφίαν εὐρίσκεται μόνον εἰς τὸ ἀριστερὸν οἰκοδόμημα. Ἡ θύρα τοῦ δεξιοῦ οἰκοδομήματος, ἀπὸ τὴν ὁποίαν προβάλλει ὁ Πρόκλος, δὲν κλείεται μὲ παραπέτασμα, ὅπως εἰς τὴν εἰκόνα Λοβέρδου, ἀλλὰ μὲ ξύλινα θυρόφυλλα. Ἐν νέον στοιχεῖον, πρῶτην φορὰν ἐμφανιζόμενον, εἶναι ἡ μεγάλη εἰκὼν τοῦ Ἀποστόλου Παύλου ἢ κρεμασμένη δι' ἀλύσεως ἀπὸ τοῦ πλαισίου τῆς μικρογραφίας ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ βάθους, μεταξὺ τῶν δύο οἰκοδομημάτων. Ὁ ζωγράφος τῆς μικρογραφίας ταύτης ἢ τὸ πρότυπόν του ἠσθάνθη τὴν ἀνάγκην νὰ παραστήσῃ καὶ τὴν εἰκόνα τοῦ Παύλου, περὶ τῆς ὁποίας τόσος γίνεται λόγος εἰς τὴν διήγησιν τοῦ σχετικῶς ἐπεισοδίου. Ἐπειδὴ ὁμως δὲν ὑπῆρχεν ἄλλοῦ θέσις, δὲν ἐδίστασε νὰ τὴν ζωγραφίσῃ εἰς τὸ χρυσοῦν βάθος, ἀδιαφορῶν διὰ τὴν ἐλάχιστα φυσικὴν αὐτὴν τοποθέτησιν, ἢ ὁποία ὁμως εἶχε τὸ προσὸν ὅτι καθίστα τὴν εἰκόνα λίαν ἐμφανῆ. Ὁ ζωγράφος τῆς

<sup>1</sup> Grabar, ἐνθ' ἄν. 260. Πρβ. καὶ Weitzmann, <sup>2</sup> Weitzmann, ἐνθ' ἄν. 61 κ. ἐξ. ἐνθ' ἄν. 57 κ. ἐξ.

Συλλογῆς Λοβέρδου, πρὸ ὁμοίας ἀδυναμίας εὐρεθεὶς διὰ τὴν ἐξεύρεσιν θέσεως πρὸς τοποθέτησιν τῆς εἰκόνος τοῦ Παύλου καὶ μὴ ἐννοῶν, φαίνεται, νὰ παραβιάσῃ τὴν φυσικότητα τοῦ ἔργου του, τὴν παρέλειψε. Δέον τέλος νὰ σημειώσωμεν, σχετικῶς μὲ τὴν μικρογραφίαν ταύτην τοῦ κώδικος τοῦ Βατικανοῦ, καὶ μίαν ἀκόμη λεπτομέρειαν. Ὁ Χρυσόστομος δηλαδὴ παρίσταται καθήμενος ἐπὶ θρόνου, ὅπως καὶ εἰς τὴν εἰκόνα τῆς Συλλογῆς Λοβέρδου. Τὸν θρόνον ἀναφέρει ρητῶς ἐκ τῶν βιογράφων μό-



Εἰκ. 4. Μικρογραφία τοῦ κώδ. 766 τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανοῦ.

νον ὁ Γεώργιος Ἀλεξανδρείας<sup>1</sup>. Τοῦτο θὰ ἠδύνατο ἴσως νὰ θεωρηθῇ ἐπαρκῆς ἔνδειξις ὅτι ὁ ζωγράφος τὴν μικρογραφίαν ἢ τὸ πρότυπόν του εἶχεν ὑπ' ὄψει τοῦ τὴν βιογραφίαν ταύτην.

Ὁμοίου τύπου μικρογραφία εὐρίσκεται εἰς τὸν κώδ. 7 τῆς Ἑθν. Βιβλιοθήκης τῶν Ἀθηνῶν (εἰκ. 5)<sup>2</sup>. Τὸ χειρόγραφον τοῦτο, τὸ ὁποῖον ἄλλοι χρονολογοῦν ἀπὸ τοῦ 10<sup>ου</sup>

<sup>1</sup> «... καὶ καθήμενος ἐπὶ τινος θρόνου...» Savile, ἐνθ' ἄν. 192.

<sup>2</sup> Buberl, ἐνθ' ἄν. πίν. XVII. 40 καὶ σ. 14. Delatte, ἐνθ' ἄν. 77 κ. ἐξ. Οὔτε ὁ εἰς οὔτε ὁ ἄλλος ἠγνόησαν τὸ

θέμα τῆς εἰκόνος. Ὁ Delatte, παρασυρθεὶς ἀπὸ μίαν μικρογραφίαν τοῦ Ἀθηναϊκοῦ κώδ. 151, υπέθεσεν ὅτι παριστάνονται ὁ Εὐαγγ. Λουκᾶς μὲ τὸν Παῦλον.



αἰῶνος καὶ ἄλλοι, μὲ περισσότεραν ἴσως πιθανότητα, ἀπὸ τοῦ 12<sup>ου</sup> <sup>1</sup>, περιέχει τὸ Ψαλτήριον <sup>2</sup>. Ἡ μικρογραφία αὕτη μᾶς δίδει τὰ ἴδια ἀκριβῶς στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα συνητήσαμεν καὶ εἰς τὴν προηγουμένως ἐξετασθεῖσαν τοῦ κώδ. 766 τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανοῦ (εἰκ. 4). Τὰ ἴδια εἰς τὰ δύο ἄκρα στενὰ οἰκοδομήματα, ἐδῶ μάλιστα πολὺ ἀπλούστερα καὶ χωρὶς τὸ ὕφασμα ἐπὶ τῆς στέγης τοῦ ἀριστεροῦ. Εἰς τὴν ἰδίαν ἐπίσης θέσιν, ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ βᾶθους, ἢ εἰκὼν τοῦ Ἀποστ. Παύλου <sup>3</sup>. Ὑπάρχουσιν ὅμως καὶ μερικαὶ διαφοραὶ ἀπὸ τὴν μικρογραφίαν τοῦ κώδικος τοῦ Βατικανοῦ. Ἡ θύρα, ἀπὸ τὴν ὁποῖαν προβάλλει ὁ Πρόκλος, κλείεται ὄχι μὲ ξύλινα θυρόφυλλα, ὅπως εἰς τὸν κώδικα τοῦ Βατικανοῦ, ἀλλὰ μὲ παραπέτασμα, ὅπως εἰς τὴν εἰκόνα Λοβέρδου. Τέλος ὁ Χρυσόστομος δὲν κάθεται ἐπὶ θρόνου, ἀλλ' ἐπὶ σκαμνίου, χωρὶς ἐρεισίνωτον, πατεῖ ὅμως ἐπὶ χαμηλοῦ ὑποποδίου. Καὶ τὸ κάθισμα ἐν τούτοις αὐτὸ εἶναι σύνηθες εἰς εἰκόνας Εὐαγγελιστῶν <sup>4</sup>, ὥστε θὰ ἦτο εὐκόλον νὰ τὸ ἀντέγραψεν ὁ τεχνίτης τῆς μικρογραφίας ἀπὸ ἀνάλογον παράστασιν.

Αἱ δύο ἐξετασθεῖσαι μικρογραφίαι δεικνύουν ὅτι τὸν 11<sup>ον</sup> ἤδη αἰῶνα ἢ παράστασις αὕτη τοῦ Χρυσοστόμου μὲ τὸν Παῦλον ὄχι μόνον εἶχε τελείως ἀπαρτισθῆ, ἀλλ' εἶχε καὶ εὐρύτατα διαδοθῆ. Τοῦτο ἐπιβεβαιοῦται καὶ ἀπὸ τὸ ἐπίγραμμα τοῦ Ἰωάννου Εὐχαίτων, τὸ φέρον τὸν τίτλον: «*Εἰς τὴν κατὰ τὸν ἅγιον Παῦλον καὶ τὸν Χρυσόστομον ἱστορίαν*», ὅπου ὁ λόγιος ἱεράρχης τοῦ 11<sup>ου</sup> αἰῶνος περιγράφει εἰκόνα ἐντελῶς ἀνά-



Εἰκ. 5. Μικρογραφία τοῦ κώδ. 7 τῆς Ἐθν. Βιβλιοθ. τῶν Ἀθηνῶν.

<sup>1</sup> Ὁ Ἰ. Σακελίω, Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι, 1892, σ. 1, ἀριθ. 7, χρονολογεῖ τὸν κώδ. ἀπὸ τοῦ 10<sup>ου</sup> αἰῶνος. Τοῦτον ἀκολουθεῖ ἀνεξελέγκτως ὁ Delatte, ἐνθ' ἄν. 75. Ὁ Buberl, ἐνθ' ἄν. 14, τοποθετεῖ αὐτὸν εἰς τὸν 12<sup>ον</sup> αἰῶνα.

<sup>2</sup> Ἡ παρουσία τῆς σκηπῆς ταύτης εἰς τὸ Ψαλτήριον ἐξηγεῖται ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι εὐρίσκεται εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ Ὑπομνήματος τοῦ Χρυσοστόμου εἰς τοὺς Ψαλμούς. Ὁ ζωγράφος τὴν ἀντέγραψεν ἀσφαλῶς ἀπὸ χειρόγραφον περιέχον τὰς Ἐπιστολάς τοῦ Παύλου μὲ ἐρμηνείας τοῦ Χρυσοστόμου, ἀνάλογον πρὸς τὸν ἀνωτέρω ἐξετα-

σθέντα Βατικανὸν κώδ. 766.

<sup>3</sup> Ὁ Delatte, ἐνθ' ἄν. 78, τὴν παρουσίαν τῆς εἰκόνας, χωρὶς νὰ ἐννοήσῃ τίνα αὕτη παριστάνει, θεωρεῖ «ἐκκλησιαστικὴν» καὶ διερωτᾶται, μήπως ἐτέθη ἐκεῖ διὰ νὰ συμπληρώσῃ τὴν διακόσμησιν τοῦ δωματίου (!) ἢ μήπως παριστᾷ ἀνοιγμα, ἀπὸ τὸ ὅποιον φαίνεται ἡ μορφὴ τοῦ Χριστοῦ (!) παρατηρῶν ἐν τέλει ὅτι «αἱ θεῖαι ἐμφανίσεις παρίστανται ἐνίοτε μὲ τὸν τρόπον αὐτὸν εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην (!).

<sup>4</sup> Βλ. π. χ. τὸν Ματθαῖον εἰς τὸν σύγχρονον κώδ. 76 τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῶν Ἀθηνῶν παρὰ Buberl, ἐνθ' ἄν. πίν. XXXV. 64.

λογον πρὸς τὰς ἐξετασθείσας μικρογραφίας, ἀπὸ τὴν ὁποῖαν δὲν ἔλειπε καὶ ἡ μορφή τοῦ Πρόκλου<sup>1</sup>.

Διὰ νὰ συμπληρώσωμεν τὴν ἐξέτασιν τοῦ θέματος τοῦ Χρυσοστόμου μὲ τον Παῦλον εἶναι ἀνάγκη νὰ μελετήσωμεν καὶ μίαν ἀκόμη παράστασιν. Αὕτη εὑρίσκεται μεταξὺ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Χελανδαρίου εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος. Αἱ τοιχογραφίαι αὗται ἐγένοντο περὶ τὸ 1300, τὰ χρώματά των ὅμως ἀνεανεώθησαν κατὰ τὸ 1804, χωρὶς οὐδὲν σχεδόν, εἰς τὰς περισσοτέρας τοῦλάχιστον σκηνας, ν' ἀλλοιωθῇ ἡ ἀρχικὴ σύνθεσις των<sup>2</sup>. Ὡστε εἰς τὴν ἐνδιαφέρουσαν ἡμᾶς σύνθεσιν ἡ ὅλη εἰκονογραφικὴ διάταξις εἶναι ἡ ἀρχικὴ τοῦ 14<sup>ου</sup> αἰῶνος, ἐκτὸς ἐλαχίστων ἀσημάντων προσθηκῶν



Εἰκ. 6. Σκηναὶ ἐκ τοῦ βίου τοῦ Χρυσοστόμου. Τοιχογραφία Μ. Χελανδαρίου Ἁγίου Ὄρους.

τοῦ ζωγράφου τοῦ 1804, αἱ ὁποῖαι ἄλλωστε εὐκόλως γίνονται, ὡς θὰ ἴδωμεν, ἀντιληπταί. Εἰς τὴν σύνθεσιν λοιπὸν ταύτην (εἰκ. 6)<sup>3</sup> εἰκονίζεται δεξιὰ ὁ γράφων Χρυσόστομος, καθήμενος ἐπὶ скаμνίου, ὅπως εἰς τὸν Ἀθηναϊκὸν κώδ. 7, (εἰκ. 5) καὶ πατῶν ἐπὶ στρογγύλου ψιθίνου ὑποποδίου. Τὸ ψιθίνον τοῦτο στρογγύλον ὑποπόδιον, τὸ ὁποῖον βλέπομεν καὶ εἰς τὴν ἐν τῷ μέσῳ εἰκόνα τοῦ Χρυσοστόμου, τὴν μέλλουσαν νὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ ἀμέσως κατωτέρω, χρησιμοποιούμενον καὶ σήμερον ἀκόμη εἰς τὸ Ἅγ. Ὄρος ὑπὸ τὸ ὄνομα «πατίκι», εἶναι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα προσθήκη τοῦ 1804. Ὅπισθεν τοῦ Χρυσοστόμου εἰκονίζεται ὁ Παῦλος. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ παράστασις εἶναι ἀντεστραμμένη, οὗτος ὁμιλεῖ εἰς τὸ ἀριστερὸν οὖς τοῦ Χρυσοστόμου, καὶ ὄχι εἰς τὸ δεξιόν, ὅπως ἀναφέρει ὁ Γεώργιος Ἀλεξανδρείας καὶ ὡς παριστάνουν αὐτὸν αἱ μέχρι τοῦδε ἐξετασθεῖσαι εἰκόνες. Εἰς τὸ βάθος ὑπάρχει οἰκοδόμημα, ἀπὸ τὴν θύραν τοῦ ὁποῖου προβάλλει ὁ Πρόκλος. Καὶ ἐδῶ ἡ θύρα κλείεται μὲ ξύλινα θυρόφυλλα, ὅπως εἶδομεν εἰς τὸν κώδ.

<sup>1</sup> Migne, P. G., 120, 1134, 1Γ'. Τὴν ἐκδοσιν τοῦ P. de Lagarde δὲν ἠδυνήθη νὰ ἴδω.

<sup>2</sup> Millet, Athos, Κείμενον πρὸ τῶν πινάκων, σ. 61.

<sup>3</sup> Millet, Athos, πίν. 79, 3.

766 τοῦ Βατικανοῦ. Ἡ παράστασις λοιπὸν αὐτὴ εἶναι καθ' ὅλα σύμφωνος πρὸς τὰς παλαιότερας μικρογραφίας. Εἰς τὸ μέσον τῆς συνθέσεως εἰκονίζεται ὁ Χρυσόστομος ὄρθιος, πατῶν πάλιν ἐπὶ στρογγύλου ψιαθίου καὶ ἀναγινώσκων εἰς βιβλίον ἀνοικτὸν ἐπὶ ἀναλογίου. Εἰς τὸ βιβλίον ὑπάρχει ἡ ἐκ τοῦ Ψαλμ. 118.26 φράσις: «*Τὰς ὁδοὺς σου (ἀντὶ μου) ἐξήγγειλα*». Τὸ σχῆμα τῶν γραμμῶν δεικνύει ὅτι ἡ ἐσφαλμένως γραμμένη αὐτὴ φράσις ὀφείλεται χωρὶς ἀμφιβολίαν εἰς τὸν ἀνακαινιστὴν τοῦ 1804. Τὸ περιεργὸν ἐδῶ εἶναι ὅτι τὸ ἄνω σῶμα τοῦ Χρυσοστόμου κρατεῖται ὄρθιον ὑπὸ σχοινίου, τὸ ὁποῖον, διερχόμενον κάτω ἀπὸ τὰς μασχάλας καὶ πρὸ τοῦ στήθους του, προσδέεται ἐπὶ ἀγκιστροειδοῦς καρφίου προσηλωμένου εἰς τὴν στέγην τῆς ἀριστερᾶς πτέρυγος τοῦ εἰς τὸ βάθος οἰκοδομήματος. Ἀπὸ τὰς βιογραφίας πολλῶν ἀσκητῶν εἶναι γνωστὸν τὸ μέσον τοῦτο διὰ τὴν ὑπερνίκησιν τοῦ καμάτου καὶ τοῦ νυσταγμοῦ<sup>1</sup>. Οὐδεὶς ὅμως τῶν βιογράφων τοῦ Χρυσοστόμου ἀναφέρει ὅτι καὶ οὗτος ἐχρησιμοποιεῖ αὐτὸ διὰ νὰ παραμένῃ ἄγρυπνος. Τοιοῦτου ἄλλωστε μέσου δὲν φαίνεται νὰ εἶχεν ἀνάγκην ὁ Χρυσόστομος, τοῦ ὁποῖου ὁ Γεώργιος Ἀλεξανδρείας θαυμάζει τὸ ὑπὲρ φύσιν πολυάγρυπνον<sup>2</sup>. Νομίζω ὅτι τὸ σχοινίον αὐτὸ εἶναι προσθήκη τοῦ 1804 προελθοῦσα ἀπὸ παρεξήγησιν τοῦ ἀγκιστροειδοῦς καρφίου ἐπὶ τῆς στέγης τοῦ εἰς τὸ βάθος οἰκοδομήματος. Εἰς παραστάσεις δηλαδὴ τῶν χρόνων τῶν Παλαιολόγων, εἰς τοὺς ὁποίους ἀνήκει καὶ ἡ προκειμένη, ἀγκιστροειδῆ καρφία ἀναλόγου μορφῆς βλέπομεν εἰς τὰς στέγας τῶν οἰκοδομημάτων χρησιμεύοντα διὰ τὴν συγκράτησιν τῶν ὑφασμάτων τῶν ἐκεῖ ἀπλουμένων<sup>3</sup>. Τὸ εἰς τὴν τοιχογραφίαν τοῦ Χελανδαρίου οἰκοδόμημα μὲ τὰς δύο πτέρυγας, ἀνῆκον εἰς τὴν ἀρχικὴν σύνθεσιν<sup>4</sup>, φαίνεται ὅτι ἔφερον ἐπὶ τῆς στέγης ἀνάλογον ὑφασμα, τὸ ὁποῖον συνεκρατεῖτο μὲ τὸ ἀγκιστροειδὲς καρφίον. Πρὸ τῆς ἐπισκευῆς τοῦ 1804 τὸ μέρος τοῦτο τῆς τοιχογραφίας ἦτο πιθανώτατα κατεστραμμένον. Αὐτὸ συνάγεται σαφῶς ἀπὸ τὰ οἰκοδομήματα τὰ πληροῦντα τὸ ἀριστερὸν ἡμισυ τοῦ βάθους, ὅπου ἡ βιβλιοθήκη, ἡ ὑψηλὴ βάσις μὲ τὸν κίονα καὶ ὁ ἐλλειψοειδῆς φεγγίτης ὀφείλονται χωρὶς καμμίαν ἀμφιβολίαν εἰς τὸν ἀνακαινιστὴν τοῦ 1804. Οὗτος, μὴ δυνάμενος νὰ ἐννοήσῃ τὸν προορισμὸν τοῦ ἀγκίστρου τούτου, ἐσκέφθη νὰ τὸ χρησιμοποιήσῃ διὰ τὸ σχοινίον, τὸ ὁποῖον ἐξωγράφησε συγκρατοῦν τὸ ἄνω σῶμα τοῦ Χρυσοστόμου, ἀδιαφορῶν διὰ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ οἰκοδόμημα, ἐπὶ τοῦ ὁποῖου τὸ ἀγκίστρον, εὐρίσκεται εἰς ἐπίπεδον πολὺ βαθύτερον ἀπὸ τὸν Χρυσόστομον. Ἡ παράστασις αὕτη τοῦ Χρυσοστόμου ὄρθιου καὶ ἀναγινώσκοντος δὲν φαίνεται συνδεομένη μὲ κανὲν ὠρισμένον ἐπεισόδιον τοῦ βίου

1 Βλ. π. χ. τὰ γραφόμενα εἰς τὸν βίον τοῦ Δανιὴλ Στυλῆτου περὶ τοῦ Ἐδρανοῦ τοῦ ὡς μοναχοῦ μετονομασθέντος Τίτου: «*Πρὸς ὕπνον δὲ οἷαν ἐπεδείξατο τὴν ἄμιλλαν ὁ γεννάδας; Σχοινίους τῶν μασχαλῶν πρὸς μέσον ἐξαρθήσας ἀέρα, σανίδα παρὰ τὸ στήθος ἀπλοῖ καὶ τῇ σανίδι βιβλίον ἐπιτίθησιν, ἵν' ἀμφω καὶ οὕτως ἀνηρημένω ἀναγινώσκων παρῆ κἂν ὑπὸ τοῦ καμάτου δεήσῃ ποτὲ πρὸς ὕπνον τραπείναι ἢ σανὶς τὴν κεφαλὴν δέχῃται μικρὰ τινα παραμυθουμένη τὴν βίαν τῆς φύσεως*». H. Delehaye, *Les saints stylites*, Bruxelles, 1923, 135. Migne, P.G., 116, 1017 κθ'. Βλ. καὶ Delehaye, ἔνθ' ἄν. 62, 99 καὶ L. κ. ἐξ. Πρβ. καὶ τὴν νεοελληνικὴν μετάφρασιν τοῦ Ἀγαπίου

εἰς τὸ Ἐκλόγιον ἔκδ. Βενετίας, 1799, 85. Ἀνατύπωσις καὶ ἐν Κ. Δουκάκη, *Μέγας Συναξαριστής*, Δεκέμβριος, 269.

2 «*ἦν γὰρ πολυάγρυπνος ὑπὲρ φύσιν*». Savile, ἔνθ' ἄν. 192.

3 Βλ. π. χ. Millet, Athos, πίν. 27. 3. Millet, Mistra, πίν. 75. 3. 77. 1. Petković, ἔνθ' ἄν. I, πίν. 48α, 54α.

4 Βλ. ἐντελῶς ἀνάλογον οἰκοδόμημα εἰς τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Μονῆς τῆς Χώρας, Δελτ. Ρωσ. Ἰνστ. Κ/λεως ἔνθ' ἄν. Λεύκωμα, πίν. XXV, 77. Ὁ τύπος οὗτος τοῦ οἰκοδομήματος ἀπαντᾷ καὶ παλαιότερον. Πρβ. L. de Beylié, *L'habitation byzantine*, Grenoble-Paris, 1902, 79.

αὐτοῦ. Νομίζω ὅμως ὅτι αὕτη εὐρίσκεται εἰς κάποιαν σχέσιν μὲ τὸ εἰς τὸ ἀριστερὸν ἄκρον ἐπὶ τοῦ τοίχου ζωγραφημένον εἰκονίδιον, περὶ τοῦ ὁποῖου εὐθὺς κατωτέρω. Ἡ κατὰ τὸ ἀριστερὸν ἄκρον τρίτη παράστασις εἰκονίζει τὸν Χρυσόστομον γονυπετῆ ἐπὶ τετραγώνου ψιάθου, προσθήκης πιθανώτατα καὶ αὐτῆς τοῦ 1804, καὶ κρατοῦντα εἰς τὰς χεῖρας πινακίδα. Ὑπεράνω αὐτοῦ, ἐπὶ τοῦ τοίχου, εἶναι ζωγραφημένη μικρὰ εἰκὼν τῆς Θεοτόκου ἐν προτομῇ δεομένης. Τὸ εἰκονίδιον τοῦτο, ὅπως ὅλον τὸ ἐκεῖ μέρος τῆς τοιχογραφίας, ἔχει ὑποστῆ ριζικὴν ἐπισκευὴν κατὰ τὸ 1804. Ὁ ζωγράφος, μὴ διακρίνων πλέον τὴν ἐπὶ τοῦ εἰκονιδίου μορφήν, παρέστησεν ἐκεῖ τὴν Θεοτόκον. Εἶναι ὅμως βέβαιον ὅτι ἀρχικῶς ἢ ἐπὶ τοῦ τοίχου εἰκὼν παρίστανε τὸν Ἀπόστ. Παῦλον. Ἔχομεν δηλαδὴ καὶ ἐδῶ τὴν εἰκόνα τοῦ Παύλου, τὴν ἀναφερομένην εἰς τὰς βιογραφίας τοῦ Χρυσοστόμου καὶ τὴν ὁποῖαν εὗρομεν ἤδη εἰς τὰς μικρογραφίας τοῦ κώδ. 766 τοῦ Βατικανοῦ καὶ τοῦ Ἀθηναϊκοῦ 7. Ἡ διαπίστωσις αὕτη μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἐρμηνεύσωμεν τὴν παράστασιν τοῦ Χρυσοστόμου γονυπετοῦς πρὸ τῆς εἰκόνας μὲ τὰς πινακίδας εἰς τὰς χεῖρας. Πράγματι, κατὰ τὸν ἀνώνυμον βιογράφον, ὁ Χρυσόστομος, περατώσας τὴν ἐρμηνείαν τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου μὲ τὴν βοήθειαν τοῦ Ἀποστόλου, ἠὺχαρίστησε κατὰ πρῶτον τὸν Θεόν. Κατόπιν «... τὸ πινάκιον (δηλ. τὸ χειρόγραφον τοῦ ἔργου) εἰς χεῖρας λαβὼν, τῇ τοῦ Παύλου εἰκόνι προσατενίσας ἔφη, δέχοιο, Παῦλε, τῶν παρ' ἐμοῦ πόνων καὶ ὧν ἔχω τὸ τιμιώτατον δῶρημα κ.λ.π.»<sup>1</sup>. Δὲν ὑπάρχει λοιπὸν, νομίζω, ἀμφιβολία ὅτι τὸ περιστατικὸν τοῦτο εἰκονίζει ἢ τρίτη σκηνὴ τῆς ἐξεταζομένης τοιχογραφίας.

Ἐπομεν ἀνωτέρω ὅτι καὶ ἡ εἰς τὸ μέσον παράστασις τοῦ Χρυσοστόμου ὀρθίου πρὸ τοῦ ἀναλογίου ἔχει κάποιαν σχέσιν μὲ τὸ ἐπὶ τοῦ τοίχου εἰκονίδιον, τὸ ὁποῖον, κατὰ τὰ ἤδη ἐκτεθέντα, παρίστανε πρὸ τῆς ἐπισκευῆς τὸν Παῦλον. Πράγματι, κατὰ τὸν Γεώργιον Ἀλεξανδρείας, ὁ Χρυσόστομος «*ἠνίκα διήρχετο τὰς ἐπιστολάς αὐτοῦ (τοῦ Παύλου) ἐνητένιζεν αὐτῇ (τῇ εἰκόνι τοῦ Παύλου)...*»<sup>2</sup>. Νομίζω λοιπὸν πιθανὸν ὅτι ἡ παράστασις αὕτη, χωρὶς ν' ἀναφέρεται εἰς συγκεκριμένον περιστατικόν, δεικνύει ἀπλῶς τὸν Χρυσόστομον μελετῶντα τὰς ἐπιστολάς τοῦ Παύλου καὶ ἀτενίζοντα πρὸς τὴν ἐπὶ τοῦ τοίχου εἰκόνα τοῦ Ἀποστόλου.

Ὁ μακρότερος κάπως λόγος, τὸν ὁποῖον ἐκάμαμεν προκειμένου περὶ τῆς τοιχογραφίας τοῦ Χελανδαρίου, προῆλθεν ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι εἰς αὐτὴν ἔχουν συγκεντρωθῆ τρεῖς παραστάσεις ἐκ τοῦ βίου τοῦ Χρυσοστόμου, δύο ἐκ τῶν ὁποίων ἐμφανίζονται διὰ πρῶτην φοράν. Ἡ ἐρμηνεία τῶν ἐπεισοδίων τούτων μᾶς ὀδηγεῖ εἰς μερικὰς γενικωτέρας σκέψεις δυναμένας νὰ μᾶς βοηθήσουν εἰς τὸν καθορισμὸν τῆς ἐποχῆς, κατὰ τὴν ὁποῖαν ἐδημιουργήθη καὶ διεδόθη ἢ ἰδιαίτερος ἐνδιαφέρουσα ἡμᾶς ἐνταῦθα παράστασις τοῦ Χρυσοστόμου μὲ τὸν Παῦλον. Ἄν ἐξετάσωμεν τὰ μνημεῖα τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 11<sup>ου</sup> αἰῶνος καὶ ἔξῃς θὰ εὕρωμεν σειρὰν παραστάσεων ἀναφερομένων εἰς ἐπεισόδια ἐκ τοῦ βίου τοῦ Χρυσοστόμου. Οὕτω, διὰ νὰ περιορισθῶμεν εἰς ὀλίγα γνωστὰ παραδείγματα, εἰς τὸ Μηνολόγιον τοῦ Βατικανοῦ εἰκονίζεται ὁ Χρυσόστομος ἀπαγόμενος εἰς τὴν ἔξορίαν, καθὼς καὶ ἡ ἀνακομιδὴ τοῦ λειψάνου του<sup>3</sup>.

<sup>1</sup> Savile, ἐνθ' ἀν. 324 κ. ἐξ.

<sup>2</sup> Savile, ἐνθ' ἀν. 192.

<sup>3</sup> Il Menologio di Basilio II. (Cod. Vatic. gr.

1613). Torino, 1907. (Codices e Vaticanis selecti, VIII), σίν. 178, 353.

Εἰς δύο μικρογραφίας, εἰς τὴν τοιχογραφίαν τοῦ Χελανδαρίου, εἰς τὴν εἰκόνα τῆς Συλλογῆς Λοβέρδου, καθὼς καὶ εἰς τὸ ἐπίγραμμα τοῦ Ἰωάννου Εὐχαΐτων, ἔχομεν τὸ ἐπεισόδιον τοῦ Χρυσοστόμου μετὰ τὸν Παῦλον. Εἰς τὴν εἰκόνα τῆς Συλλογῆς Λοβέρδου εὗρομεν ἐπίσης τὸν Πέτρον καὶ Ἰωάννην, ἀναφερομένους εἰς ἄλλο περιστατικὸν τοῦ βίου τοῦ Χρυσοστόμου, ὅπως εἰς τὴν τοιχογραφίαν τοῦ Χελανδαρίου εἶδομεν δύο ἄλλα ἐπεισόδια. Τέλος εἰς ἕτερον ἐπίγραμμα τοῦ Ἰωάννου Εὐχαΐτων, φέρον τὴν ἐπιγραφὴν: «*Εἰς τὴν κηδεῖαν τοῦ Χρυσοστόμου καὶ τὴν κατὰ τὸν Ἀδέλφιον ἱστορίαν*»<sup>1</sup>, ὑπάρχει ἡ περιγραφὴ εἰκόνας, τὴν ὁποίαν εὕρισκομεν κατὰ τὸ 1637 μεταξὺ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ παρεκκλησίου τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν εἰς τὴν Μονὴν Βαρλαάμ τῶν Μετεώρων<sup>2</sup>, καὶ σχετιζομένην πρὸς τὸ ὄραμα τοῦ Ἀδελφίου ἐπισκόπου Ἀραβισσοῦ περὶ τῆς εἰς τοὺς οὐρανοὺς θέσεως τοῦ Χρυσοστόμου μετὰ θάνατον, συμφώνως πρὸς τὴν διήγησιν τοῦ Γεωργίου Ἀλεξανδρείας καὶ ἄλλων βιογράφων<sup>3</sup>.

Ἡ ἀπεικόνισις τῶν διαφόρων τούτων ἐπεισοδίων μᾶς ὀδηγεῖ εἰς τὴν σκέψιν ὅτι θὰ ὑπῆρχε πιθανώτατα βιογραφία τοῦ Χρυσοστόμου μετὰ εὐρείαν εἰκονογράφησιν, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἐλάμβανον τὰ πρότυπά των οἱ ζωγράφοι. Τὸ γεγονός δὲ ὅτι, ἐκτὸς ἄλλων, τὸ ἐπεισόδιον τοῦ Χρυσοστόμου μετὰ τὸν Παῦλον ὑπάρχει καὶ ὡς χωριστὴ εἰκὼν μᾶς ὀδηγεῖ καὶ εἰς ἄλλην σκέψιν. Διὰ τὴν ἀποσπασθῆναι δηλαδὴ ἡ παράστασις αὕτη ἀπὸ τὴν ὅλην εἰκονογράφησιν τοῦ βίου τοῦ Χρυσοστόμου καὶ τὴν ἀποτελέσει ἰδίαν χωριστὴν σύνθεσιν, σημαίνει ὅτι ἡ ὅλη εἰκονογράφησις ἔγινεν εἰς χρόνους παλαιότερους τῶν μέσων τοῦλάχιστον τοῦ 11<sup>ου</sup> αἰῶνος, ὅποτε εὕρισκομεν τὰς πρώτας αὐτοτελεῖς τοιαύτας εἰκόνας.

Πότε ἀπηρτίσθη ἡ ἐκτεταμένη αὕτη εἰκονογράφησις;

Μίαν ἔνδειξιν, ὅπως ὅποτε ἀσφαλῆ, μᾶς παρέχουν, νομίζω, αἱ δύο μικρογραφίαι τοῦ Μηνολογίου τοῦ Βατικανοῦ. Τοῦτο, ὡς γνωστόν, ἐγράφη καὶ ἐκοσμήθη πρὸς χρῆσιν τοῦ αὐτοκράτορος Βασιλείου Β' τοῦ Βουλγαροκτόνου (976-1025)<sup>4</sup>. Ἐχει ὁμως ἤδη παρατηρηθῆναι ὅτι τὸ μεγαλύτερον μέρος, ἂν μὴ ὅλοι αἱ μικρογραφίαι τοῦ κώδικος τούτου, ἀντιγράφουν παλαιότερα πρότυπα, εἰκόνας δηλαδὴ καὶ μάλιστα χειρόγραφα περιέχοντα εἰκονογραφημένους βίους ἁγίων<sup>5</sup>. Κατὰ ταῦτα, τὸ πρότυπον τοῦ ζωγραφίσαντος εἰς τὸ Μηνολόγιον τὰς δύο σχετικὰς μετὰ τὴν ζωὴν τοῦ Χρυσοστόμου εἰκόνας δεόν νὰ θεωρηθῆναι παλαιότερον τοῦ τέλους τοῦ 10<sup>ου</sup> ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 11<sup>ου</sup> αἰῶνος, ὅποτε εἰκονογραφήθη τὸ βασιλικὸν τοῦτο χειρόγραφον. Εἶδομεν ὁμως ἀνωτέρω, ἐξετάζοντες τὴν εἰς τὸν Ἀθηναϊκὸν κώδ. 211 μικρογραφίαν τοῦ Χρυσοστόμου μετὰ τὸν Παῦλον, ὅτι μέχρι τοῦ 10<sup>ου</sup> αἰῶνος ἡ παράστασις τοῦ ἐπεισοδίου τούτου δὲν εἶχε λάβει ἀκόμη τὴν ὀριστικὴν τῆς μορφῆν. Οὕτω καταλήγομεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ εἰκονογράφησις τοῦ βίου τοῦ Χρυσοστόμου ἐδημιουργήθη τὸν 10<sup>ον</sup> αἰῶνα, πάντως ὁμως πρὸ

1 Migne, P.G., 120, 1138 KA'.

2 Βλ. Ἄ. Ζυγγόπουλον εἰς τὴν Ἑπετηρ. τῆς Ἑταιρ. Βυζαντ. Σπουδῶν, 9, 1932, 351 κ. ἔξ.

3 Savile, ἐνθ' ἄν. 254. Πρβ. καὶ τὸν Ἀνόνημον, παρὰ Savile, ἐνθ' ἄν. 364 κ. ἔξ. καὶ Νικηφόρου Καλλιόστου, Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία, Migne, P. G., 146, 1016 κ. ἔξ. Τὰ κατὰ τὸ ὄραμα τοῦ Ἀδελφίου ἐκτίθενται

καὶ εἰς ἓν ἀπὸ τὰ ἐγκώμια τοῦ Κοσμᾶ Βεστίτωρος εἰς τὸν Χρυσόστομον. Πρβ. Κ. Δουβουινιώτην εἰς τὴν Ἑπετηρίδα τῆς Ἑταιρ. Βυζαντ. Σπουδῶν, 2, 1925, 61 κ. ἔξ.

4 Βλ. προχείρως Diehl, Manuel d'art byzantin, II, 632 κ. ἔξ.

5 G. Millet ἐν A. Michel, Histoire de l'art, I, 1, 237 κ. ἔξ. Weitzmann, ἐνθ' ἄν. 30 κ. ἔξ.

τοῦ 976, ὅτε ἀνῆλθεν εἰς τὸν θρόνον ὁ Βασίλειος Β΄, πρὸς χρῆσιν τοῦ ὁποῦ ἐγράφη καὶ διεκοσμήθη τὸ Μηνολόγιον τοῦ Βατικανοῦ. Ἡ πρώτη σκέψις θὰ ἦτο νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ἀφορμὴν διὰ τὴν εἰκονογράφησιν τοῦ βίου τοῦ Χρυσοστόμου ἔδωκεν ἴσως ἡ μεγάλη ἀγιολογικὴ ἐργασία τοῦ Συμεὼν Μεταφραστοῦ καὶ ὅτι βάσις διὰ τὴν δημιουργίαν τοῦ κύκλου αὐτοῦ τῶν εἰκόνων ἐκ τῆς ζωῆς τοῦ Χρυσοστόμου θὰ ἐχρησίμευσεν ἢ ὑπὸ τοῦ Συμεὼν τούτου καταρτισθεῖσα νέα βιογραφία τοῦ ἱεράρχου. Τοῦτο ὅμως εἶναι ἐντελῶς ἀπίθανον. Ὁ χρόνος τῆς ἀκμῆς τοῦ Συμεὼν Μεταφραστοῦ, παρ' ὅλας τὰς γενομένας ἐρεῦνας, δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ ὀρισθῇ μετ' ἀσφαλείας. Ἡ ἀκμὴ του ἐτέθη εἰς τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ 10<sup>ου</sup> αἰῶνος<sup>1</sup>, ἀργότερον εἰς τὸν 11<sup>ον</sup><sup>2</sup>, διὰ νὰ τοποθετηθῇ ἔπειτα καὶ πάλιν εἰς τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ 10<sup>ου</sup><sup>3</sup>, καὶ ἡ ἐποχὴ αὕτη εἶναι ἢ σήμερον θεωρουμένη ὡς μᾶλλον πιθανή.

Ἄφ' ἑτέρου ὅμως καὶ αὕτη ἢ ὑπὸ τοῦ Μεταφραστοῦ συνταχθεῖσα βιογραφία τοῦ Χρυσοστόμου παρέχει μερικὰς ἐνδείξεις πειθούσας ὅτι δὲν ἦτο ἡ βάσις τῆς εἰκονογραφίσεως τοῦ βίου τοῦ ἱεράρχου. Πράγματι, εἰς αὐτὴν δὲν ἀναφέρεται οὔτε τὸ ὄραμα τοῦ Ἀδελφίου περὶ τῆς μετὰ θάνατον θέσεως τοῦ Χρυσοστόμου εἰς τοὺς οὐρανοὺς οὔτε τὰ κατὰ τὴν ἀνακομιδὴν τοῦ λειψάνου τοῦ ἱεράρχου. Ὅπως εἶδομεν ὅμως, εἰκόνα τοῦ δράματος τοῦ Ἀδελφίου περιγράφει εἰς ἐπίγραμμά του, κατὰ τὸν 11<sup>ον</sup> αἰῶνα, ὁ Ἰωάννης Εὐχαΐτων, ἢ δὲ ἀνακομιδὴ τοῦ λειψάνου εἰκονίζεται εἰς τὸ Μηνολόγιον τοῦ Βασιλείου Β΄. Ὁ βίος συνεπῶς ὁ γραφείσθε ὑπὸ τοῦ Μεταφραστοῦ δὲν εἶναι ἡ πηγὴ τοῦ εἰκονογραφικοῦ κύκλου τῆς ζωῆς τοῦ Χρυσοστόμου. Ἡ πηγὴ αὐτοῦ εἶναι παλαιότερα, κατὰ πᾶσαν δὲ πιθανότητα αὕτη εἶναι ὁ ὑπὸ τοῦ Γεωργίου Ἀλεξανδρείας συνταχθεὶς βίος ἢ ὁ ἀνώνυμος, εἰς τοὺς ὁποίους εὐρίσκομεν καὶ τὸ ὄραμα τοῦ Ἀδελφίου καὶ τὰ κατὰ τὴν μετακομιδὴν τοῦ λειψάνου. Ἐφ' ὅσον λοιπὸν ἡ ἀγιολογικὴ ἐργασία τοῦ Μεταφραστοῦ εἶναι ξένη πρὸς τὴν δημιουργίαν τοῦ εἰκονογραφικοῦ κύκλου τῆς ζωῆς τοῦ Χρυσοστόμου ποία εἶναι ἡ αἰτία τῆς συγκροτήσεώς του κατὰ τὸν 10<sup>ον</sup> αἰῶνα; Νομίζω ὅτι πρέπει νὰ σχετίσωμεν αὐτὴν μὲ τὸν ἰδιαιτέρον σεβασμὸν πρὸς τὸν Χρυσόστομον, τὸν ὁποῖον βλέπομεν νὰ ἐπιδεικνύουν ὁ αὐτοκράτωρ Λέων ὁ Σοφὸς (886 - 912) καὶ ὁ υἱὸς καὶ διάδοχός του Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος (912 - 959). Μεταξὺ τῶν λόγων τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ ὑπάρχει καὶ «*Ἐγκώμιον εἰς τὸν μέγαν τῆς οἰκουμένης διδάσκαλον ἅγιον Ἰωάννην τὸν Χρυσόστομον*» δεικνύον μὲ μόνον τὸν τίτλον του τὸν θαυμασμὸν τοῦ ἐστεμμένου συγγραφέως διὰ τὸν ἱεράρχην. Τὸ ἐγκώμιον δὲ τοῦτο, ὡς ἤδη παρετηρήθη, εἶναι «εὐσυνείδητος περίληψις» τῆς βιογραφίας τοῦ Γεωργίου Ἀλεξανδρείας<sup>4</sup>. Τὸν σεβασμὸν αὐτὸν ἐκληρονόμησε καὶ ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος, ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ ὁποῦ, ὡς μαρτυροῦν οἱ χρονογράφοι, ἤρξατο

1 K. Krumbacher, Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς λογοτεχνίας, μετάφρ. Γ. Σωτηριάδου (Βιβλιοθ. Μαρσολῆ), I, 402 κ. ἐξ.

2 Βλ. Σωφρ. Εὐστρατιάδην εἰς τὴν Ἐπετηρ. τῆς Ἐταιρ. Βυζαντ. Σπουδῶν, 8, 1931, 47 κ. ἐξ. καὶ 10, 1933, 26 κ. ἐξ.

3 Βλ. τὴν μελέτην τοῦ A. Ehrhardt, Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirchen von

den Anfängen bis zum Ende des 16. Jahrhunderts, Erster Teil, Bd. II, 3, Lieferung, 308 κ. ἐξ. [Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur, τ. 51, 3, Leipzig, 1935]. Τὴν γνώσιν τοῦ βιβλίου τούτου ὀφείλω εἰς τὴν καλωσύνην τοῦ συναδέλφου κ. Κ. Μπόνη, τὸν ὁποῖον καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης εὐχαριστῶ θερμότατα.

4 Bardy ἐν Dictionnaire de Theologie catholique, VIII, 1, 660.

μεγαλοπρεπέστερος ο πανηγυρισμός της μνήμης του Χρυσοστόμου<sup>1</sup>. Τα ιστορικά αυτά δεδομένα, συμπύκνωτα απολύτως με τα ανωτέρω εκτεθέντα εικονογραφικά πορίσματα, μάς επιτρέπουν να συμπεράνουμε ότι η εικονογράφησης του βίου του Χρυσοστόμου ἐγένετο κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ ἢ τοῦ υἱοῦ του Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου.

Τέλος εἶναι φυσικὸν νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ἡ εἰκονογράφησης αὕτη τοῦ βίου τοῦ Χρυσοστόμου ἐγένετο εἰς τὴν Κων]πολιν. Τοῦτο ἄλλωστε μαρτυρεῖ καὶ ὁ ἐλληνιστικὸς χαρακτήρ της μικρογραφίας τοῦ κώδ. 766 τοῦ Βατικανοῦ, περὶ τῆς ὁποίας μακρὸς ἤδη λόγος ἐγένετο ἀνωτέρω.

#### IV.

Ἐξητάσαμεν μέχρι τοῦδε τὸ ἕν μέρος της συνθέσεως, ὅπως αὕτη ἐμφανίζεται εἰς τὴν εἰκόνα της Συλλογῆς Λοβέρδου, δηλαδὴ τὸν Χρυσόστομον γράφοντα καθ' ὑπαγόρευσιν τοῦ Παύλου, Τοῦτο ἄλλωστε, ὡς εἶδομεν, εἶναι τὸ παλαιότερον, ἀποτελοῦν τὴν βάσιν της ὅλης συνθέσεως. Ἐρχόμεθα τώρα εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ ἑτέρου μέρους της παραστάσεως, δηλαδὴ εἰς τὸν ὄμιλον τῶν ἀντιλούντων ἀπὸ τοὺς κρουνοὺς, οἱ ὅποιοι ἐκρέουν ἐκ τοῦ ἀναλογίου τοῦ Χρυσοστόμου.

Ἡ Πηγὴ της σοφίας, ὅπως ἐχαρακτηρίσαμεν ἀνωτέρω τὸ θέμα τοῦτο, εἶδομεν ὅτι κατάγεται ἀπὸ τὴν ὑμνολογίαν τῶν δύο εἰς τὸν Χρυσόστομον ἀφιερωμένων ἑορτῶν, δηλαδὴ της 13ης Νοεμβρίου, ἐπετείου τοῦ θανάτου του, καὶ της 27ης Ἰανουαρίου, ἐπετείου της ἀνακομιδῆς τοῦ λειψάνου του. Τὸ εἰκονογραφικὸν τοῦτο θέμα της Πηγῆς της σοφίας εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς τὸ εὐρίσκομεν συνηνωμένον μετὰ της παραστάσεως τοῦ Χρυσοστόμου μετὸν Παῦλον. Πρὸ τοῦ 14ου αἰῶνος δὲν ἀπαντῶσι παραστάσεις μόνου τοῦ Χρυσοστόμου, χωρὶς δηλαδὴ τὸν Παῦλον, συνηνωμένου μετὸν Πηγήν της σοφίας.

Πότε ὁμως ἐγένετο ἡ συνένωσις της σκηνῆς τοῦ Χρυσοστόμου μετὸν Παῦλον καὶ της Πηγῆς της σοφίας; Αὕτη φαίνεται νὰ ἐγένετο πολὺ ἔνωρίς, διότι ἔνωρίς ἦδη ἡ σκηνὴ τοῦ Χρυσοστόμου μετὸν Παῦλον ἀπεσπάρθη, ὡς εἶδομεν, ἀπὸ τὴν ὅλην εἰκονογράφησης τοῦ βίου τοῦ ἱεράρχου, ἀποτελέσασα ἰδίαν εἰκόνα.

Τὸ παλαιότερον μέχρι τοῦδε γνωστὸν παράδειγμα της συνενώσεως τῶν δύο τούτων θεμάτων μάς παρέχει, ἂν δὲν ἀπατῶμαι, μία μικρογραφία τοῦ κώδ. Α 172 της Ἀμβροσιανῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Μιλάνου, περιέχοντος τὰς ὁμιλίας τοῦ Χρυσοστόμου καὶ ἀνήκοντος εἰς τὸν 11ον ἢ 12ον αἰῶνα (εἰκ. 7)<sup>2</sup>. Κατὰ τὸ ἀριστερὸν μέρος, ἔμπροσθεν οἰκοδομήματος ἔχοντος τὴν μορφήν προσόψεως τρικλίτου βασιλικῆς μετὰ ἐξώστην καὶ εἰς τὸ βάθος δένδρον, κάθεται ὁ Χρυσόστομος ἐπὶ θρόνου, φορῶν τὴν ἀρχιερατικὴν

1 Μ. Γεδεών, Βυζαντινὸν ἑορτολόγιον, Κων/πολις, 1899, 191.

2 Ἡ μικρογραφία ἦτο μέχρι τοῦδε ἀνέκδοτος. Περιγραφὴν λεπτομερῆ αὐτῆς, χωρὶς ἀπεικόνισιν καὶ χωρὶς κατανόησιν τοῦ παριστανομένου θέματος, εἶχε δώσει ὁ Ε. Rédin εἰς τὴν Ἐφημερίδα τοῦ (ρωσικοῦ) Ὑπουργείου της

Παιδείας, 1891, Δεκέμβριος, 307. Σύντομος περιγραφή καὶ παρὰ Ae. Martini—D. Bassi, Catalogus codicum graecorum bibliothecae Ambrosianae, Mediolani, 1906, I, σ. 78, ἀριθ. 65 (A 172 sup), ὅπου ὁ κώδις τοποθετεῖται εἰς τὸν 12ον αἰῶνα.

του στολήν και γράφων εις μακρὸν εἰλητάριον. Ἐπὶ τοῦ εἰληταρίου τούτου, τοῦ ὁποίου τὸ ἄνω ἄκρον εὐρίσκεται ἐπὶ ἀναλογίου ἰσταμένου πρὸ τοῦ Χρυσοστόμου, ἀναγινώσκειται ἡ ἀνορθόγραφος ἐπιγραφή: + ΣΥΝΕ|ΧΟΣ Α|ΚΟΥΟ|Ν| ΑΝΑ|ΓΙΝΟΣΚ|ΟΜΕΝΟΝ| ΤΟΝ|ΕΠΙ|ΣΤΟΛΟ|Ν ΤΟΥ ΜΑ|Κ|Α|ΡΙΟΥ. Εἶναι δὲ αὕτη ἡ ἀρχὴ τῆς ὑποθέσεως τῆς ἐρμηνείας τοῦ Χρυσοστόμου εἰς τὴν πρὸς Ῥωμαίους ἐπιστολήν τοῦ Παύλου (Migne, P. G. 60, 391). Ὅπισθεν τοῦ θρόνου τοῦ Χρυσοστόμου εἰκονίζεται ὁ Παῦλος εἰς τὴν γνωστὴν στάσιν. Ἀπὸ τοῦ ἄνω ἄκρου τοῦ εἰληταρίου τοῦ Χρυσοστόμου ἔξορμα ποτα-



Εἰκ. 7. Μικρογραφία τοῦ κώδ. Α. 172 τῆς Ἀμβροσιανῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Μιλάνου.

μὸς χυνόμενος ἐπὶ τοῦ ἐδάφους. Ὅπισθεν τοῦ ἀναλογίου εἰκονίζεται πολυπληθὴς ὄμιλος μοναχῶν καὶ ἱεραρχῶν, ἐνῶ ἄλλοι ἱεράρχαι γονυπετεῖς πίνουσιν ἐκ τοῦ ποταμοῦ. Εἰς τὴν ἄνω δεξιάν γωνίαν, ἐντὸς τμήματος κύκλου δηλοῦντος τὸν οὐρανόν, εἰκονίζεται ὁ Ἰησοῦς μέχρι περιπυ τῶν γονάτων, μὲ τεταμένην τὴν εὐλογοῦσαν δεξιάν, ἀπὸ τῆς ὁποίας ἔξορμα δέσμη ἀκτίνων κατευθυνομένη ἐπὶ τοῦ γράφοντος Χρυσοστόμου. Τέλος, κάτω περίπου τοῦ ἀναλογίου, παρίσταται μοναχὸς γονυπετὴς μὲ τὰς χεῖρας εἰς σχῆμα προσευχῆς. Ὁ Rēdin ὑπέθεσεν ὅτι ἡ μορφή αὕτη εἶναι προσωπογραφία δωρητοῦ. Νομίζω πιθανώτερον ὅτι αὕτη εἰκονίζει μᾶλλον τὸν Πρόκλον καὶ δέον νὰ σχετισθῇ



μὲ τὸ ἐπεισόδιον, τὸ ὁποῖον καὶ ἀνωτέρω ἀνεφέραμεν (σ. 8). Προκειμένου δηλαδὴ ν' ἀποκαλύψῃ ὁ Πρόκλος εἰς τὸν Χρυσόστομον ὅτι ἐκεῖνος, τὸν ὁποῖον εἶδεν ὁμιλοῦντα εἰς τὸ οὖς του, ἦτο ὁ Παῦλος «βαλὼν μετάνοιαν τῷ Ἰωάννῃ... εἶπε κ. λ. π.».

Τὰ νέα στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα ἡ μικρογραφία αὕτη προσθέτει, ὅσον ἀφορᾷ τὸ γνωστὸν ἤδη θέμα τοῦ Χρυσοστόμου μὲ τὸν Παῦλον, εἶναι ἡ ἀρχιερατικὴ στολὴ τοῦ Χρυσοστόμου, ἐν ἀντιθέσει πρὸς ὅλας τὰς ἄλλας γνωστὰς παραστάσεις, ὅπου οὗτος εἰκονίζεται πάντοτε μὲ ράσον, τὸ ὁποῖον ἄλλωστε φυσικὸν ἦτο νὰ ἔφερον εἰς τὸν κοιτῶνά του. Ἄξιον ἰδιαίτερας προσοχῆς εἶναι τὸ ὅπισθεν τοῦ Χρυσοστόμου μὲ τὸν Παῦλον εὐρισκόμενον οἰκοδόμημα εἰς σχῆμα βασιλικῆς μετὰ τοῦ ἐξώστου καὶ τῶν δένδρων. Τοῦτο σχετίζεται στενῶς πρὸς τὴν μικρογραφίαν τοῦ γράφοντος Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου εἰς τὸν περίφημον κώδ. 510 τῆς Ἑθν. Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων<sup>1</sup> καὶ δεικνύει ὅτι ἡ μικρογραφία τοῦ χειρογράφου τῆς Ἀμβροσιανῆς ἀντιγράφει πρότυπον ἑλληνιστικῆς τεχνοτροπίας. Ἡ παρατήρησις αὕτη ἐνισχύει, νομίζω, κατὰ τι τὴν ἀνωτέρω διατυπωθεῖσαν γνώμην περὶ εἰκονογραφίσεως τοῦ βίου τοῦ Χρυσοστόμου εἰς τὴν Κων/πολιν, δεδομένου ὅτι καὶ ὁ κώδ. 510 τῶν Παρισίων ἀνήκεν, ὡς γνωστὸν, εἰς τὸν Βασίλειον Α' τὸν Μακεδόνα καὶ ἀναμφιβόλως ἀντιπροσωπεύει τὴν ἀνακτορικὴν τέχνην τῶν χρόνων ἐκείνων. Τὰ δένδρα τέλος τοῦ Ἀμβροσιανοῦ κώδικος παρουσιάζονται καὶ πάλιν εἰς τὴν εἰκόνα τῆς Συλλογῆς Λοβέρδου ὑπὸ μορφὴν κυπαρίσσω, ἀκριβῶς ὅπως καὶ εἰς τὴν τέσσαρας αἰῶνας παλαιότεραν μικρογραφίαν τοῦ Παρισιοῦ κώδ. 510, περὶ τῆς ὁποίας ἐκάμαμεν ἤδη λόγον.

Νέον ἐπίσης στοιχεῖον εἰς τὴν μικρογραφίαν τοῦ Ἀμβροσιανοῦ χειρογράφου εἶναι ἡ εἰς τὸν οὐρανὸν ἀπεικόνισις τοῦ Χριστοῦ, τὴν ὁποίαν δὲν εὐρίσκομεν εἰς οὐδεμίαν ἄλλην παράστασιν, ἐνῶ τὸ τμήμα τοῦ κύκλου καὶ τὴν δέσμη τῶν ἀκτίνων συνητησαμεν εἰς τὴν εἰκόνα τῆς Συλλογῆς Λοβέρδου. Τέλος διὰ πρώτην φορὰν συναντῶμεν εἰς τὴν μικρογραφίαν αὕτην τὸν Πρόκλον γονυπετῆ. Ἡ παράστασις αὕτη, τῆς ὁποίας ἀνωτέρω ἐξηγήσαμεν τὴν σημασίαν, εἶναι, νομίζω, μία εἰσέτι ἀπόδειξις τῆς γνώμης ὅτι ὑπῆρχε πλήρης εἰκονογράφησις τῆς ζωῆς τοῦ Χρυσοστόμου, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἀντέγραφον διαφόρους σκηνὰς οἱ ζωγράφοι.

Τὸ θέμα τῆς Πηγῆς τῆς σοφίας, τὸ ὁποῖον διὰ πρώτην, ὅπως εἴπομεν, φορὰν παρίσταται εἰς τὴν ἐξεταζομένην μικρογραφίαν τοῦ Ἀμβροσιανοῦ κώδικος, εἶναι ἄξιον παρατηρήσεως διὰ τὸν τρόπον τῆς συνδέσεώς του πρὸς τὴν παράστασιν τοῦ Χρυσοστόμου μὲ τὸν Παῦλον. Ἐνῶ δηλαδὴ εἰς τὴν εἰκόνα τῆς Συλλογῆς Λοβέρδου οἱ κρουνοὶ ἐκρέουν ἀπὸ τὸ ἀναλόγιον, ἐδῶ αὐτὸ τοῦτο τὸ εἰλητάριον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου γράφει ὁ Χρυσόστομος, μεταβάλλεται εἰς ποταμόν. Βεβαίως ἡ οὕτω σχηματιζομένη καμπύλη, ἡ ὁποία ἐνώνει τὸν γράφοντα Χρυσόστομον μὲ τοὺς ἐκ τοῦ ποταμοῦ πίνοντας ἀρχιερεῖς, εἶναι λίαν παραστατικὴ τῆς περικλειομένης εἰς τὴν εἰκόνα ἀλληγορίας. Εἶναι ὅμως συγχρόνως καὶ ὀλιγώτερον ἀληθοφανῆς ἐν σχέσει πρὸς τὴν εἰκόνα Λοβέρδου, ὅπου ὁ ζωγράφος, ἐμποτισμένος ἀπὸ τὸν ρεαλισμὸν τῆς ἐποχῆς του, ἀπέδωκε τὸ πρᾶγμα κατὰ τρόπον, θὰ ἠδύνατό τις νὰ εἴπη, φυσικώτερον. Ἡ συνένωσις αὕτη τοῦ εἰληταρίου

<sup>1</sup> Omont, Miniatures, πίν. LV. Προχείρως καὶ εἰς τὴν Ἑπετηρ. τῆς Ἑταιρ. Βυζαντ. Σπουδῶν, 16, 1940, σ. 132, εἰκ. 2.

μὲ τὸν κρουνόν, ὅπως τὴν βλέπομεν εἰς τὴν μικρογραφίαν τοῦ Ἀμβροσιανοῦ κώδικος, δὲν δυνάμεθα νὰ εἶμεθα βέβαιοι ὅτι ἐδημιουργήθη εἰδικῶς διὰ τὴν προκειμένην παράστασιν. Τὰς περὶ τούτου ἀμφιβολίας μᾶς ἐγείρει μία περιέργος μικρογραφία τοῦ κώδ. Α. Ν. Ι. 8 ἀποκειμένου εἰς τὴν Πανεπιστημιακὴν βιβλιοθήκην τῆς Ἑλβετικῆς Βασιλείας (Bâle, Basel) καὶ περιέχοντος τὰ ἔργα τοῦ Ἁγ. Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου μετὰ τῶν ἐρμηνειῶν τοῦ Ἡλίου Κρήτης ἀνήκοντος δέ, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, εἰς τὰ τέλη τοῦ 12<sup>ου</sup> ἢ εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 13<sup>ου</sup> αἰῶνος (εἰκ. 8) <sup>1</sup>. Εἰς τὴν μικρογραφίαν αὐτὴν εἰκονίζεται



Εἰκ. 8. Ἁγ. Γρηγόριος ὁ Θεολόγος καὶ Ἡλίας Κρήτης. Μικρογραφία τοῦ κώδ. Α.Ν.Ι. 8 τῆς Πανεπιστημιακῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βασιλείας.

λομένου εἰληταρίου εἰς τὴν μικρογραφίαν τοῦ Ἀμβροσιανοῦ κώδικος (εἰκ. 7). Ἄν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ εἰκονογράφησις τῶν λόγων τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου εἶχεν

<sup>1</sup> Ἡ μόνη, εἰς ἐμὲ τουλάχιστον, γνωστὴ ἀπεικόνισις τῆς μικρογραφίας ταύτης καὶ ἄλλων τριῶν τοῦ ἰδίου χειρογράφου εὑρίσκονται εἰς τὸ βιβλίον τοῦ J. Sajdak, *Literatura Bizantynska*, Warszawa, ἀ. ἔ. σ. 696. Περὶ τοῦ κώδικος τούτου, ὁ ὁποῖος εἶναι ἐκ βομβυκίνου χαρτου, κάμνει λόγον ὁ H. Omont ἐν *Centralblatt für Bibliothekswesen*, 3, 1886, σ. 402, ἀριθ. 35, ἀναφέρον

ὁ Ἁγ. Γρηγόριος ὁ Θεολόγος καθήμενος ἐπὶ θρόνου καὶ ἔχων ἐπὶ τοῦ ὤμου περιστεράν, εἰκονίζουσιν τὸ Ἅγιον Πνεῦμα <sup>2</sup>, πρὸς τὴν ὁποίαν κατέρχονται ἀκτῖνες ἐκ τμήματος κύκλου, κατὰ τὴν ἄνω ἀριστερὰν γωνίαν τῆς εἰκόνας, δηλοῦντος τὸν οὐρανόν. Ὁ ἱεράρχης γράφει εἰς εἰλητάριον στηριζόμενον ἐπὶ ἀναλόγιου πρὸ αὐτοῦ ἰσταμένου. Τὸ εἰλητάριον τοῦτο ἐκτείνεται πρὸς τὰ κάτω, ὅπου συναντᾷ δεύτερον ἀναλόγιον, τὸ δὲ ἄκρον αὐτοῦ εὑρίσκεται εἰς χεῖρας δευτέρας μορφῆς καθημένης ἐπὶ θρόνου πρὸ τοῦ ἀναλόγιου. Ἡ μορφή αὕτη εἰκονίζει, ὡς δηλοῖ ἡ παραπλεύρως ἐπιγραφή, τὸν μητροπολίτην Κρήτης Ἡλίαν, τὸν γνωστὸν σχολιαστὴν τῶν λόγων τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου <sup>3</sup>, ὁ ὁποῖος γράφει ἐπὶ τοῦ ἰδίου εἰληταρίου τὰς ἐρμηνείας του. Ὁ εἰς τὴν μικρογραφίαν ταύτην μοναδικός, ἂν δὲν ἀπατώμαι, τρόπος συνδέσεως τῶν δύο μορφῶν διὰ τοῦ εἰληταρίου δὲν εἶναι, νομίζω, ἄσχετος πρὸς τὸν τρόπον συνενώσεως τοῦ γράφοντος Χρυσοστόμου μὲ τοὺς πρὸ αὐτοῦ κληρικούς διὰ τοῦ εἰς ποταμὸν μεταβαλ-

ἀπλῶς ὅτι οὗτος εἶναι εἰκονογραφημένος, χωρὶς νὰ περιγράψῃ τὰς μικρογραφίας, καὶ χρονολογῶν αὐτὸν ἀπὸ τοῦ 13<sup>ου</sup> αἰῶνος.

<sup>2</sup> Πιθανῶς ἢ περιστερὰ νὰ εἶναι μεταγενεστέρα προσθήκη.

<sup>3</sup> Ἦχμασε μεταξύ 825 καὶ 960. Βλ. Krumbacher, *ἐνθ' ἄν. Ι*, 271.

ἤδη συντελεσθῆ τὸν 9<sup>ον</sup> αἰῶνα<sup>1</sup>, δηλαδή πρὸ τῆς δημιουργίας τῆς εἰκόνης τοῦ Χρυσοστόμου ὡς Πηγῆς τῆς σοφίας, ἀγόμεθα εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι κάποια μικρογραφία ἀνάλογος πρὸς τὴν εὐρισκομένην εἰς τὸ χειρόγραφον τῆς Βασιλείας, περὶ τῆς ὁποίας ἀνωτέρω ἐγένετο λόγος, ἔδωκε πιθανῶς τὴν ἰδέαν τοῦ εἰς ποταμὸν μεταβαλλομένου εἰληταρίου εἰς τὸν Ἀμβροσιανὸν κώδικα. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι ἡ σύνθεσις τοῦ χειρογράφου τῆς Βασιλείας εἶναι μοναδική, καθ' ὅσον τοῦλάχιστον γνωρίζω, μεταξὺ τῶν εἰκονογραφημένων κωδίκων τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου. Τοῦτο ὅμως δὲν ἔχει μεγάλην σημασίαν. Ὅπως δεικνύουν καὶ αἱ ἄλλαι, ἐπίσης περιεργοὶ καὶ μοναδικαί, μικρογραφίαι τοῦ ἰδίου χειρογράφου<sup>2</sup>, πρόκειται ἀσφαλῶς ἐνταῦθα περὶ παραλλαγῆς τῆς εἰκονογραφήσεως, τῆς ὁποίας ἄλλος ἀντιπρόσωπος, πλὴν τοῦ χειρογράφου τῆς Βασιλείας, δὲν εἶναι ἀκόμη γνωστός.

Ἐπανερχόμεθα εἰς τὴν μικρογραφίαν τοῦ Ἀμβροσιανοῦ κώδικος (εἰκ. 7), διὰ νὰ ἐξετάσωμεν τοὺς πρὸ τοῦ ἀναλογίου τοῦ Χρυσοστόμου κληρικούς. Ὁ ζωγράφος τῆς εἰκόνης Λοβέρδου παρέστησε τοὺς κληρικούς καὶ τοὺς ψάλτας κατὰ τρόπον κομψότερον, ἀντλοῦντας ἀπὸ τοὺς κρουνοὺς μὲ ποτήρια, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν μικρογραφίαν, ὅπου οἱ ἀρχιερεῖς παρίστανται γονυπετεῖς μὲ τὸ πρόσωπον ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ὕδατος ἢ ἀντλοῦντες μὲ τὰς χεῖρας. Τέλος καὶ τὰ παρὰ τὸ ἀναλόγιον πρόσωπα εἶναι διαφορετικά. Εἰς τὴν μικρογραφίαν, ὡς εἶπομεν, εἰκονίζονται μόνον ἀρχιερεῖς καὶ μοναχοί, χωρὶς τοὺς κληρικούς μὲ τοὺς σκούφους καὶ τοὺς ψάλτας μὲ τὰ σκιάδια, τοὺς παριστανομένους εἰς τὴν εἰκόνα τῆς Συλλογῆς Λοβέρδου, ἀπὸ τὴν ὁποίαν πάλιν λείπουν οἱ ἱεράρχαι. Ἡ ἀπουσία ὅμως τῶν κληρικῶν μὲ τοὺς σκούφους καὶ τῶν ψαλτῶν μὲ τὰ σκιάδια δυνατὸν νὰ ὀφείλεται καὶ εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν, κατὰ τὴν ὁποίαν ἐδημιουργήθη ἡ σύνθεσις, ὅπως τὴν βλέπομεν εἰς τὸν Ἀμβροσιανὸν κώδικα, δὲν θὰ εἶχον ἴσως ἀκόμη εἰσαχθῆ τὰ καλύμματα ταῦτα τῆς κεφαλῆς. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν καταγωγὴν τοῦ πρὸ τοῦ ἀναλογίου ἱσταμένου ὁμίλου τούτου, τὸν ὁποῖον διὰ πρώτην φορὰν συναντῶμεν εἰς τὴν μικρογραφίαν τοῦ Ἀμβροσιανοῦ κώδικος, δεόν νὰ προστεθῶσιν ὀλίγαι λέξεις. Νομίζω ὅτι καὶ τὸ θέμα τοῦτο τῶν ὀρθίων μορφῶν, τῶν ἱσταμένων πρὸ καθήμενου καὶ γράφοντος ἱεράρχου, προέρχεται ἐπίσης, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ἀπὸ τὰ εἰκονογραφημένα χειρόγραφα τῶν λόγων τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου. Ἀπόδειξις τούτου ἡ μικρογραφία τοῦ κώδ. 543 τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων<sup>3</sup>, ὅπου πρὸ τοῦ γράφοντος Γρηγορίου εἰκονίζεται ὁμιλος μαρτύρων, ὡς ἐξάγεται ἀπὸ τὸν μικρὸν σταυρὸν, τὸν ὁποῖον ἕκαστος αὐτῶν κρατεῖ εἰς τὴν δεξιάν<sup>4</sup>. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι τὸ χειρόγραφον τοῦτο, ἀνήκον εἰς τὸν 14<sup>ον</sup> αἰῶνα<sup>5</sup>, εἶναι πολὺ μεταγενέστερον τοῦ χρόνου, κατὰ τὸν ὁποῖον εἶδομεν ὅτι ἐδημιουργήθη τὸ θέμα τοῦ Χρυσοστόμου ὡς Πηγῆς σοφίας. Μικρὰν ὅμως τοῦτο ἔχει σημασίαν, διότι εἶναι γνωστὸν ὅτι οἱ κοσμοῦντες τὰ

1 Millet παρὰ Michel, ἐνθ' ἄν. I. 1, 239 κ. ἔξ.

2 Sajdak, ἐνθ' ἄν. σ. 691, 693, 733.

3 Omont, Miniatures, πίν. CXXI. 2.

4 Διὰ τὸν μικρὸν σταυρὸν, ὡς διακριτικὸν γνώρισμα τῶν μαρτύρων, βλ. G. de Jerphanion, La voix des monuments, Nouvelle série, Roma—Paris, 1938, 308.

5 Ὁ H. Bordier, Description des peintures et

autres ornements contenus dans les manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale, Paris, 1883, 186, τὸ ἐχρονολογεῖ ἀπὸ τοῦ 12<sup>ου</sup> αἰῶνος. Ἡ χρονολογία ὅμως αὐτῆ δὲν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν τεχνολογίαν του. Ἀκριβεστέρα φαίνεται ἡ ἀπὸ τοῦ 14<sup>ου</sup> αἰῶνος χρονολόγησις τοῦ Omont, ἐνθ' ἄν. ἐπεξηγηματικὸν κείμενον εἰς τὴν ἀρχήν, σ. 56.

χειρόγραφα ἐχρησιμοποιοῦν παλαιότερα πρότυπα, προσαρμόζοντες αὐτὰ κατὰ τὴν τεχνολογίαν μὲ τὴν αἰσθητικὴν τῆς ἐποχῆς των. Ὅτι δὲ τοιαῦτα παλαιότερα χειρόγραφα ὑπῆρχον πράγματι ἀποδεικνύει ἡ μικρογραφία τοῦ εἰς τὸν 11<sup>ον</sup> αἰῶνα ἀναγομένου Ἱεροσολυμιτικοῦ κώδ. 14, εἰς τὴν ὁποίαν εἰκονίζεται καθ' ὅμοιον τρόπον ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνός<sup>1</sup>. Δεδομένου ὅτι ἡ μικρογραφία αὕτη, χρησιμεύουσα ὡς ἐπίτιλον λόγου ἀποδιδόμενου εἰς τὸν Δαμασκηνόν, περιλαμβάνεται εἰς κώδικα περιέχοντα τὰς ὁμιλίας τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, φυσικὸν εἶναι νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ὁ κατασκευάσας αὐτὴν ζωγράφος εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν παράστασιν τοῦ Γρηγορίου γράφοντος, τὸν ὁποῖον ἀντικατέστησε διὰ τοῦ Δαμασκηνοῦ.

Ἡ μικρογραφία λοιπὸν τοῦ Ἀμβροσιανοῦ κώδικος μᾶς δίδει τὴν πρώτην μορφήν τῆς παραστάσεως τοῦ Χρυσοστόμου ὡς Πηγῆς τῆς σοφίας<sup>2</sup>. Ἡ ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων, τὴν ὁποίαν ἀντιπροσωπεύει ἡ εἰκὼν τῆς Συλλογῆς Λοβέρδου, ἐλαχίστας ἐπέφερε μεταβολάς, ἀποσκοπούσας κυρίως εἰς τὴν αἰσθητικὴν ἐμφάνισιν τῆς συνθέσεως. Ἡ παράστασις τέλος ἐξηκολούθησε νὰ εἰκονίζεται καὶ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας. Ἐν χαρακτηριστικὸν τοιοῦτον παράδειγμα παρέχει εἰς ἡμᾶς ἡ παράστασις ἢ εὕρισκομένη μεταξὺ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναΐσκου τῆς Μονῆς Ἀγ. Νικολάου Ντίλιου εἰς τὴν νησίδα τῆς λίμνης τῶν Ἰωαννίνων, αἱ ὁποῖαι χρονολογοῦνται, κατὰ τὴν ὑπάρχουσαν ἐπιγραφήν, ἀπὸ τοῦ 1543 (εἰκ. 9)<sup>3</sup>. Ἡ τοιχογραφία αὕτη, τῆς ὁποίας πρόχειρον σχέδιον παρέχομεν ἐνταῦθα, συνδυάζει τὸν τύπον τῆς μικρογραφίας τοῦ Ἀμβροσιανοῦ κώδικος καὶ τῆς εἰκόνος Λοβέρδου. Τὸ ἀναλόγιον πρὸ τοῦ Χρυσοστόμου ἔχει παραληφθῆ, ὁ δὲ ποταμὸς ἐξέρχεται ἀπὸ τὸ χαμηλὸν скаμνίον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου κάθεται ὁ γράφων ἱεράρχης. Οἱ ἀρχιερεῖς καὶ οἱ μοναχοὶ ἀντλοῦσιν ἐκ τοῦ ποταμοῦ τούτου μὲ ποτήρια. Εἰς τὸ δεξιὸν μέρος, κάτω τοῦ Πρόκλου, εἰκονίζεται μοναχὸς μεγαλύτερος ἐν σχέσει μὲ τοὺς ἄλλους, γονυπετὴς καὶ πίνων ἐκ τοῦ ποταμοῦ. Αἱ μεγαλύτεραι διαστάσεις τοῦ μοναχοῦ τούτου μὲ ἄγουν εἰς τὴν ὑπόνοιαν ὅτι εἰς τὸ πρότυπον, ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἀντέγραψε τὴν σύνθεσιν ὁ ἐκτελέσας τὴν τοιχογραφίαν, εἶναι πιθανὸν ὅτι οὗτος εἰκόνιζε

1 Hatch, Greek and Syrian Miniatures, πίν. X. Διὰ τὸν κώδικα βλ. Α. Παπαδοπούλου Κεραμέως, Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, I, Πετροῦπολις, 1891, 45 κ. ἐξ. Ἀνάλογος εἶναι καὶ ἡ ἀπὸ τοῦ ἔτους 1140 τοιχογραφία τοῦ Ἀγ. Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῆς Ἀγ. Τριάδος τῆς Μονῆς Κυρίλλου τοῦ Κιέβου, γενομένη, κατὰ τὸν Αἰναλον, ἐκ βυζαντινοῦ προτύπου, ἀντιγραφέντος ὑπὸ Ρώσων ζωγράφων. D. Ainalon, Geschichte der russischen Monumentalkunst der vor-moskovitischen Zeit, Berlin, 1932, πίν. 16β, καὶ σ. 31 κ. ἐξ. Τὸ βυζαντινὸν αὐτὸ πρότυπον νομίζω ὅτι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἦτο μικρογραφία χειρογράφου εἰκονίζουσα τὸν Γρηγόριον τὸν Θεολόγον.

2 Ὁ Rēdīn, ἐνθ' ἄν. νομίζει ὅτι ἡ συμβολικὴ παράστασις τῆς διδασκαλίας τοῦ Χρυσοστόμου ὡς ποταμοῦ ἀνέρχεται εἰς παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ διδασκαλία τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζεται ἀλληγορικῶς ὑπὸ μορφήν πηγῆς δροσιζούσης ἐλάφους καὶ περιστέρως, παραπέμπει δὲ εἰς τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Ραβέν-

νας. Πόσον ὁ τύπος οὗτος τοῦ Χρυσοστόμου γράφοντος ἐπὶ εἰληταρίου εἰς τὴν σύνθεσιν τῆς Πηγῆς τῆς σοφίας εἶχε διαδοθῆ ἀποδεικνύει μία μικρογραφία τοῦ κώδ. Coisl. 224 τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων (Weitzmann, ἐνθ' ἄν. πίν. XXXIX. 217). Εἰς τὴν μικρογραφίαν αὐτὴν εὕρισκομένην ἐπὶ φύλλου προερχομένη ἐξ ἄλλου χειρογράφου (Weitzmann, ἐνθ' ἄν. 29, σημ. 165), εἰκονίζεται ὁ Εὐαγγ. Λουκάς, ὡς δεικνύουν τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου του, γράφων ἐπὶ μακροῦ εἰληταρίου, κατὰ τὸν ἀνατολικὸν τύπον τοῦ Εὐαγγελιστοῦ, γνωστὸν ἤδη ἀπὸ τοῦ 6<sup>ου</sup> αἰῶνος (κώδ. τοῦ Rossano, Συριακὸν Εὐαγγέλιον τοῦ Ραβουλά). Μεταγενεστέρα χεῖρ, τοῦ 12<sup>ου</sup> ἴσως αἰῶνος, ἔχει γράψει ὑπὲρ ἄνω τῆς εἰκόνος: «Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσοστόμος». Δὲν πρόκειται συνεπῶς περὶ εἰκόνος τοῦ Χρυσοστόμου κατὰ τὸν τύπον τοῦ Λουκά, ὡς ἐνόμισεν ὁ Weitzmann (ἐνθ' ἄν. 29).

3 Βλ. Ἄ. Ξυγγοπούλου εἰς τὰ Ἑπειρωτικὰ Χρονικά, 1, 1926, 142.

τὸν Πρόκλον, ἀκριβῶς ὅπως καὶ εἰς τὸν Ἀμβροσιανὸν κώδικα. Ὁ τοιχογράφος δηλαδὴ τοῦ 1543, παρανοήσας τὴν γονυπετιῇ αὐτὴν μορφήν, τὴν ἐθεώρησεν ὡς ἓνα τῶν ἐκεῖ μοναχῶν καὶ τὴν παρέστησε πίνουσαν ἐκ τοῦ ποταμοῦ, ἐνῶ αὕτη πράγματι εἰκόνιζε τὸν Πρόκλον. Ἄνω τέλος τῆς ὅλης συνθέσεως ὑπάρχει ἡ ἀρκετὰ γριφώδης ἐπιγραφή: ΑΡΧΗ (ΑΡΧΗ;) ΤΟΥ ΠΑΥΛΟΥ ΦΘΕΓΓΕΣΘ(ΑΙ) ΣΥΝ ΤΟΙΣ ΑΝ(ΘΡΩΠ)ΟΙΣ.

Οὕτω, ἐκ τῆς ὅλης μέχρι τοῦδε γενομένης ἐρεῦνης, ἀποδεικνύεται ὅτι ἤδη ἀπὸ τοῦ 11<sup>ου</sup> ἢ 12<sup>ου</sup> αἰῶνος εἰς τὴν ἀρχικὴν ἀπεικόνισιν τοῦ Χρυσοστόμου μὲ τὸν Παῦλον,



Εἰκ. 9. Τοιχογραφία τῆς Μ. Ντίλιου (1543) ἐπὶ τῆς νησίδος τῆς λίμνης Ἰωαννίνων.

προελθοῦσαν ἀπὸ τὴν ἐπὶ τῶν χρόνων πιθανῶς τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ ἢ τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου γενομένην εἰκονογραφίαν τοῦ βίου τοῦ ἱεράρχου τούτου, προσετέθη ἡ παράστασις τῆς Πηγῆς τῆς σοφίας, χρησιμοποιηθέντων πρὸς ἀπαρτισμὸν αὐτῆς ὑπαρχόντων ἤδη παλαιότερων στοιχείων. Τὰ δύο ταῦτα θέματα, στενώτατα πλέον μεταξύ των συνδεθέντα, ἀπετέλεσαν ἐνιαίαν εἰκόνα, τὴν ὁποῖαν εὐρίσκομεν ἀμετάβλητον σχεδὸν καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Παλαιολόγων καὶ κατόπιν εἰς τοὺς μετὰ τὴν ἄλωσιν χρόνους.

## V.

Παράλλῳως πρὸς τὴν παράστασιν τοῦ Χρυσοστόμου μὲ τὸν Παῦλον συνηωμένην μετὰ τῆς Πηγῆς τῆς σοφίας, τῆς ὁποίας τὴν γένεσιν καὶ τὴν ἐξέλιξιν μέχρι τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας παρηκολουθήσαμεν ἀνωτέρω, εὐρίσκομεν, ἀπὸ τῶν χρόνων τῶν Παλαιολόγων, ἐν ἄλλο θέμα, ἐξ αὐτῆς προελθόν. Ἡ παράστασις δηλαδὴ τῆς Πηγῆς τῆς σοφίας ἐπεκτείνεται καὶ εἰς τοὺς δύο ἄλλους ἐκ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, τὸν Βασίλειον καὶ τὸν Γρηγόριον τὸν Θεολόγον, εἰκονιζομένους κατ' ἀνάλογον πρὸς τὸν

Χρυσόστομον τρόπον, ἀλλ' ἄνευ βεβαίως τοῦ Παύλου, πρὸς τὸν ὁποῖον οὗτοι οὐδόλως σχετίζονται. Οὕτω βλέπομεν συχνὰ καὶ τοὺς Τρεῖς Ἱεράρχας, Βασίλειον, Γρηγόριον καὶ Χρυσόστομον, εἰκονιζομένους ὁμοῦ ὡς Πηγὰς τῆς σοφίας. Τὸ θέμα τοῦτο ἐμφανίζεται εἰς τὴν τέχνην μόνις τὸν 14<sup>ον</sup> αἰῶνα<sup>1</sup>, ἡ πηγὴ ὅμως, ἀπὸ τὴν ὁποίαν προήλθεν, εἶναι πολὺ παλαιότερα. Πράγματι, αὕτη σχετίζεται μὲ τὴν ἑορτὴν τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, κατὰ τὴν 30<sup>ην</sup> Ἰανουαρίου, καθιερωθεῖσαν, συμφώνως πρὸς τὸ Μηναῖον, ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ (1080—1118)<sup>2</sup>. Τὴν ἑορτὴν καθιέρωσεν, ὅπως ἐπίσης μᾶς πληροφορεῖ τὸ Μηναῖον, ὁ γνωστὸς ποιητὴς Ἰωάννης ὁ Μαυρόπουλος, μητροπολίτης Εὐχαΐτων<sup>3</sup>, ὁ ὁποῖος καὶ τὴν ὑμνολογίαν τῆς ἑορτῆς συνέθεσε καὶ ἐπιγράμματα εἰς ἓνα ἕκαστον τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν καὶ εἰς τοὺς τρεῖς ὁμοῦ<sup>4</sup>, τέλος δὲ καὶ ἐγκώμια εἰς αὐτοὺς συνέγραψεν<sup>5</sup>. Ὁ ἴδιος, εἰς ἓν ἐπιγράμματά του, λέγει ὅτι καὶ εἰκόνας ἀκόμη τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν ἐδώρησε<sup>6</sup>. Κατὰ παλαιὸν σημείωμα, ἡ ἑορτὴ αὕτη εἰσήχθη τὸ 1082<sup>7</sup> ὑποθέτω ὅμως ὅτι ἀπὸ τοῦ ἔτους ἐκείνου ὁ ἑορτασμός θὰ ἤρχισεν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Κων/πόλεως καὶ ὅτι οὗτος θὰ εἶχεν ἴσως εἰσαχθῆ ἑνωρίτερον εἰς τὰ Εὐχάϊτα, τῶν ὁποίων ὁ Ἰωάννης ἦτο μητροπολίτης ἤδη ἀπὸ τοῦ 1047, ἂν μὴ καὶ πρότερον<sup>8</sup>. Εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Εὐχαΐτων, ὡς εἴπομεν, συντεθεῖσαν ὑμνολογίαν τῆς ἑορτῆς ἔν τῶν συνηθεστέρων θεμάτων, κατὰ διαφόρους τρόπους ἐπαλαμβανόμενον, εἶναι ἡ παρομοιώσις τῆς διδασκαλίας τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν πρὸς ποταμόν. Περιλήψιν τῆς ιδέας ταύτης δίδει τὸ ἀπολυτίκιον τῆς ἑορτῆς, τὸ ὁποῖον δὲν παραλείπει ν' ἀναφέρῃ «... τοὺς μελιρρύτους ποταμοὺς τῆς σοφίας, τοὺς τὴν κτίσιν πᾶσαν θεογνωσίας νόμασι καταρδύσαντας». Τὸ περιεργότερον ὅμως εἶναι ὅτι εἰς τὴν ὅλην ὑμνολογίαν ὁ Χρυσόστομος εἶναι ἰδίως ἐκεῖνος, τοῦ ὁποίου ἡ διδασκαλία παραβάλλεται πρὸς ποταμόν<sup>9</sup>. Ἀκόμη δὲ καὶ οἱ ἐγκωμιαστικὰ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν τὴν ἰδίαν προτίμησιν δεικνύουν διὰ τὸν Χρυσόστομον<sup>10</sup>. Τὸ γεγονός τοῦτο ἐξηγεῖται, νομίζω, ἂν ἔχη τις πρὸ ὀφθαλμῶν ὅτι ὁ Ἰωάννης Εὐχαΐτων, συνθέτων τὴν ὑμνολογίαν τῆς ἑορτῆς, εἶχεν ὑπ' ὄψει του τ' ἀναφερόμενα εἰς τὰς ἀκολουθίας τῆς 13<sup>ης</sup> Νοεμβρίου καὶ τῆς 27<sup>ης</sup> Ἰανουαρίου, ὅπου εἶδομεν ὅτι ὁ παραλληλισμὸς τῆς διδασκαλίας τοῦ Χρυσόστομου μὲ ποταμόν ἐπαναλαμβάνεται κατὰ κόρον. Ἀπεναντίας, εἰς τὴν ὑμνολογίαν τῆς 25<sup>ης</sup> Ἰανουαρίου, ὁπότε ἑορτάζεται ἡ μνήμη τοῦ Ἀγ. Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, ἡ παραβολὴ τῆς διδασκαλίας του πρὸς ποταμόν ἢ πρὸς πηγὴν γίνεται σπανιώτερον καὶ ὄχι μὲ τόσην παραστατικότητα,

1 G. Millet ἐν R. A. 1908. I, 173. A. Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie, Paris, 1928, 339.

2 Βλ. Μηναῖον Ἰανουαρίου, εἰς τὰς 30. Ὁ παλαιὸς Συναξαριστής, συντεθεὶς εἰς ἐποχὴν ἀρχαιοτέραν, δὲν ἀναγράφει τὴν ἑορτὴν ταύτην. Εἰς τοὺς Συναξαριστὰς τοῦ Μαργουίνου καὶ τοῦ Νικοδήμου ἔχει χρησιμοποιηθῆ τὸ κείμενον τοῦ Μηναίου μεταφρασμένον εἰς τὴν δημοτικὴν. Τοῦτο μετέφρασεν ἐκ νέου ἀπὸ τὸ Μηναῖον ὁ Κ. Δουκάκης, Μέγας Συναξαριστής, Ἰανουάριος, 641 κ. ἔξ.

3 Πρβ. καὶ Migne, P. G. 29. 1, σ. CCCLXXXIX κ. ἔξ.

4 Migne, P. G. 120, 1135 κ. ἔξ.

5 Βλ. καὶ Κ. Δουβουνιώτην εἰς τὴν Ἑπετηρίδα τῆς Ἑταιρ. Βυζαντ. Σπουδῶν, 10, 1933, 55, σημ. 1.

6 Migne, P. G. 120, 1182 κ. ἔξ. ΠΕ'.

7 Γεδεών, Ἑορτολόγιον, 66.

8 Krumbacher, ἐνθ' ἀν. II, 682.

9 Πρβ. τοὺς στίχους εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ εἰς τὸ Μηναῖον Συναξαρίου:

*Μιμούμενος δὲ τὴν ροὴν τῶν ὑδάτων,  
ὁ καρδίαν τε καὶ στόμα χρυσοῦς μόνος,  
τοὺς ἐκτακέντας ἐκ παθῶν ἀναγύχει.*

Ἐπίσης τὸ τροπάριον τῆς Δ' Ὁδῆς, Μηναῖον Ἰανουαρίου, ἐκδ. Βενετίας, 1873, 250 Β.

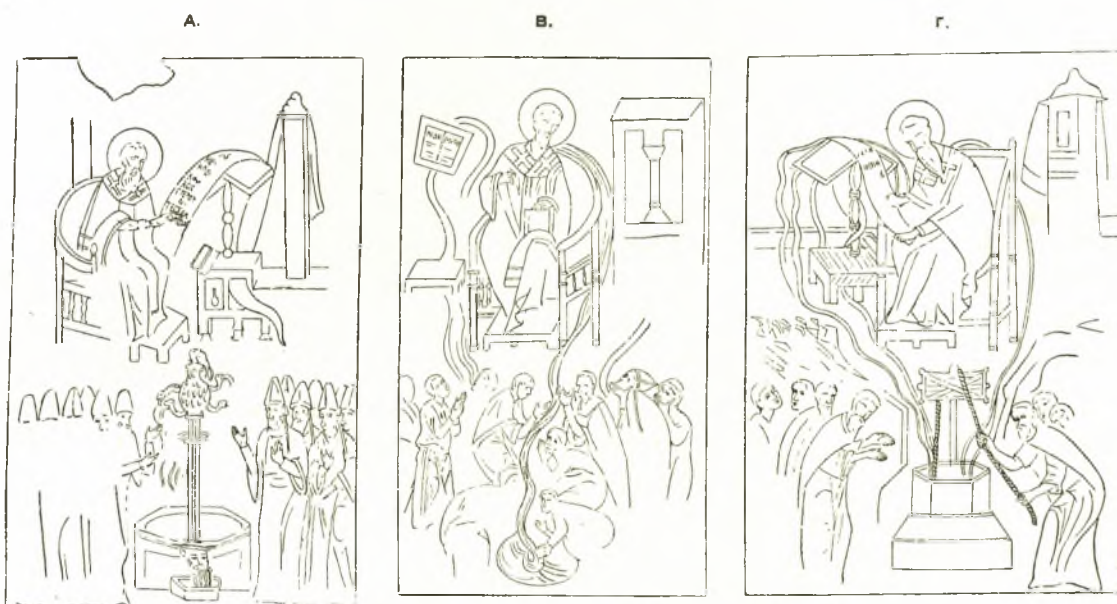
10 Φιλόθεος Κ'ως παρὰ Migne, P. G. 154, 797: «... νῦν δὲ ποταμοὶ μὲν θεολογίας ἐκ τοῦ Χριστοῦ (ἴσως χρυσοῦ) στόματος καὶ τῆς αὐτοῦ (τοῦ Χρυσόστομου) θεολόγου γλώττης ἀνέβλυσαν, καὶ πᾶσαν ἐπότισαν τὴν γῆν...».

ὅπως διὰ τὸν Χρυσόστομον. Τέλος, εἰς τὴν ὑμνολογίαν τῆς 1ης Ἰανουαρίου, ἐπετείου τοῦ Ἁγ. Βασιλείου, ἀπαξ μόνον ἐξυμνεῖται ὁ ἱεράρχης ὡς «Ὁρθοδοξίας τῆ Ἐκκλησία βλύσας διδάγματα»<sup>1</sup>.

Ὁ Ἰωάννης Εὐχαΐτων ὁμως, ἂν καὶ εἰς τὸ ἐπίγραμμα του εἰς τοὺς Τρεῖς Ἱεράρχας λέγει διὰ τὸν ἑαυτὸν του ὅτι:

*Ταύτην ἀμοιβὴν τοῖς διδασκάλοις νέμει,  
εὐνοῦς μαθητῆς, οἰκέτης Ἰωάννης*<sup>2</sup>.

ἐν τούτοις φαίνεται δεικνύων μεγαλυτέραν συμπάθειαν πρὸς τὸν Χρυσόστομον, τοῦ ὁποῦ ἔφερε καὶ τὸ ὄνομα. Ταύτην μαρτυροῦσι τὰ ἐπιγράμματα, τὰ ὑπ' αὐτοῦ, ὡς



Εἰκ. 10. Τοιχογραφία τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀφεντικοῦ Μυστρᾶ.

εἶδομεν, συντεθέντα εἰς ἐπεισόδια τοῦ βίου τοῦ ἱεράρχου τούτου. Ἴσως λοιπὸν καὶ τὸ στοιχεῖον αὐτὸ νὰ μὴ εἶναι ξένον μετὰ τὴν παραβολὴν τῆς διδασκαλίας τοῦ Χρυσόστομου κατὰ προτίμησιν πρὸς ποταμόν.

Ἐρχόμεθα ἤδη εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ εἰκονογραφικοῦ θέματος τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν ὡς πηγῶν τῆς σοφίας. Αἱ δύο παλαιότεραι, μέχρι τοῦδε τοῦλάχιστον, γνωσταὶ παραστάσεις εἶναι, ἂν δὲν ἀπατῶμαι, ἀφ' ἑνὸς μὲν αἱ τοιχογραφίαι εἰς τὸ ΝΑ παρεκκλήσιον τῆς Παναγίας τοῦ Βροντοχίου (Ἀφεντικοῦ) τοῦ Μυστρᾶ καὶ ἀφ' ἑτέρου ἡ μικρογραφία τοῦ Σερβικοῦ Ψαλτηρίου τοῦ Μονάχου.

Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ Ἀφεντικοῦ εἰς τὸν Μυστρᾶν (εἰκ. 10)<sup>3</sup>, γενόμεναι περὶ τὸ 1366<sup>4</sup>, μᾶς παρέχουν τὴν πληρεστέραν ἀνάπτυξιν τοῦ θέματος. Αὗται σχετίζονται

<sup>1</sup> Μηναῖον Ἰανουαρίου, ἔκδ. Βενετίας, 1873, 4 Α.

<sup>2</sup> Migne, P.G. 120, 1136 IZ'.

<sup>3</sup> Millet, Mistra, πίν. 103. 2—4.

<sup>4</sup> Εἰς τὸ παρεκκλήσιον σφίζεται διὰ χρώματος τὸ μονόγραμμα τοῦ ἀρχιμανδρίτου, πρωτοσυγγέλλου καὶ

ἡγουμένου Κυπριανοῦ. G. Millet, ἐν B.C.H. 23, 1899, σ. 120, ἀριθ. IX. Ὁ Κυπριανὸς εὗρισκετο «ἀγτίως» ἡγούμενος κατὰ τὸ 1366. Miklosich—Müller, Acta et diplomata, I, 480.

μὲ σειρὰν παραστάσεων ἐκεῖ εὐρισκομένων καὶ ἀναφερομένων εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Εὐχαΐτων καθιέρωσιν τῆς ἑορτῆς τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, συμφώνως πρὸς τὴν διήγησιν τοῦ Μηναίου<sup>1</sup>, αἱ ὁποῖαι ὅμως δὲν πρόκειται νὰ μᾶς ἀπασχολήσουν ἐνταῦθα. Μεταξὺ τῶν τριῶν εἰκόνων τοῦ Ἀφεντικοῦ, αἱ ὁποῖαι παριστάνουν τοὺς Τρεῖς Ἱεράρχας ὡς Πηγὰς τῆς σοφίας, ὁ Χρυσόστομος (εἰκ. 10<sup>B</sup>)<sup>2</sup> εἰκονίζεται καθήμενος κατενώπιον, μὲ πινακίδα εἰς τὴν χεῖρα, ἔτοιμος νὰ γράψῃ. Ὁ τύπος οὗτος τοῦ Χρυσοστόμου καθήμενου κατενώπιον δὲν εἶναι δημιούργημα τοῦ ζωγράφου τοῦ Ἀφεντικοῦ. Τὸν εὐρίσκομεν ἤδη τὸν 11<sup>ον</sup> αἰῶνα εἰς μίαν μικρογραφίαν τοῦ κώδ. 224 τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων περιέχοντος τὰς ἐπιστολὰς τοῦ Παύλου καὶ τὴν Ἀποκάλυψιν μὲ ἐρμηνείας τοῦ Χρυσοστόμου, Οἰκουμενίου καὶ Θεοδώρητου. Ἐκεῖ ὁ Χρυσόστομος κάθηται κατενώπιον πρὸ ἀναλογίου, χαμηλότερον δὲ παρίστανται καθήμενοι ὁ Οἰκουμένιος καὶ ὁ Θεοδώρητος<sup>3</sup>. Ἀξία παρατηρήσεως ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἶναι ἡ εἰς τὸ ἐπὶ τοῦ ἀναλογίου τοῦ Χρυσοστόμου βιβλίον φράσις: «Ὁ ροητὸς Εὐφράτης»<sup>4</sup>, ἡ ὁποία δὲν εἶναι ἄσχετος μὲ τὸν παραλληλισμὸν τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ πρὸς ποταμόν.

Ἐπανερχόμενοι εἰς τὴν τοιχογραφίαν τοῦ Ἀφεντικοῦ, παρατηροῦμεν ὅτι οἱ κρουνοὶ, ἀναβλύζοντες ὄχι ἀπὸ τὸ ἀναλόγιον μόνον, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν θρόνον τοῦ Χρυσοστόμου, σχηματίζουν εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς συνθέσεως λίμνην, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἀντλεῖ ὁμιλος μοναχῶν<sup>5</sup>. Ὁ Χρυσόστομος παρίσταται ὄχι μὲ μοναχικὸν ἔνδυμα, ἀλλὰ μὲ ἀρχιερατικὴν στολήν. Τοῦτο ὅμως δὲν ὀφείλεται εἰς νεωτερισμὸν τοῦ ζωγράφου. Τὴν ἀρχιερατικὴν στολήν ἐπέβαλεν αὐτὸ τοῦτο τὸ θέμα. Τὸν Χρυσόστομον ἄλλωστε μὲ ἀρχιερατικὴν στολήν εἰς τὴν σύνθεσιν ταύτην εὕρομεν ἤδη εἰς τὴν μικρογραφίαν τοῦ Ἀμβροσιανοῦ κώδικος. Πλὴν λοιπὸν τῆς παραστάσεως τοῦ Χρυσοστόμου καθήμενου κατενώπιον, τὴν ὁποίαν ἄλλωστε ἐπέβαλεν ἡ εἰς τὸ μέσον, μεταξὺ τῶν δύο ἄλλων ἱεραρχῶν, θέσις του, καὶ τῆς ὅλης διατάξεως τῆς συνθέσεως εἰς δύο ζώνας, ἀντὶ τῆς κατὰ παρὰταξιν, ὅπως μέχρι τοῦδε τὴν ἐγνωρίσαμεν, οὐδὲν ἄλλο νέον στοιχεῖον παρουσιάζει ἡ τοιχογραφία. Δὲν συμβαίνει ὅμως τὸ ἴδιον καὶ μὲ τοὺς ἐτέρους δύο ἱεράρχας. Ὁ Ἁγ. Γρηγόριος ὁ Θεολόγος (εἰκ. 10<sup>A</sup>)<sup>6</sup> εἰκονίζεται πλαγίως γράφων εἰς μακρὸν εἰλητάριον, τὸ ὁποῖον στηρίζεται ἐπὶ ἀναλογίου. Κρουνοὶ δὲν εἰκονίζονται οὐδαμοῦ. Εἰς τὸ κάτω ὅμως μέρος τῆς συνθέσεως παρίσταται κρήνη μὲ ἀναβρυτήριον φέρον εἰς τὸ ἄνω μέρος σφαῖραν ἢ κῶνον πίτυος μὲ στόμια ὑπὸ μορφὴν ὄψεων, ἀπὸ τοῦ στόματος τῶν ὁποίων ρεεῖ τὸ ὕδωρ. Ἐκατέρωθεν τοῦ ἀναβρυτηρίου δύο ὁμιλοι ἀνδρῶν μὲ ράσον καὶ κωνοειδῆ πῖλον ἐπὶ τῆς κεφαλῆς, ἐνθυμίζοντες τοὺς παριστανομένους εἰς τὴν εἰκόνα τῆς Συλλογῆς Λοβέρδου, συλλέγουσι τὸ ἐκ τῶν κρουνῶν ρεόν ὕδωρ. Εἰς τὴν σύνθεσιν αὐτὴν ἔχομεν δύο χωριστὰ θέματα σχεδὸν οὐδόλως μεταξύ των συνδεόμενα. Ἐχομεν δηλαδὴ ἀφ' ἑνὸς τὸν Ἁγ. Γρηγόριον γράφοντα καὶ ἀφ' ἑτέρου τοὺς δύο ὁμίλους ἀντλοῦντας ἀπὸ τὴν εἰς τὸ μέσον αὐτῶν κρήνην. Διὰ τὴν παράστασιν τοῦ Ἁγ. Γρηγο-

1 Millet, Mistra, πίν. 103, 5-6.

2 Millet, Mistra, 103. 3.

3 Omont, Miniatures, πίν. CI. 2.

4 Omont, ἐνθ. ἀν. Ἐπεξηγηματικὸν κείμενον τῶν πινάκων, σ. 49. Εἰς τὴν φωτοτυπίαν αὕτη ἐλάχιστα εἶναι ὀρατή.

5 Ὁ εἰς τὸ δεξιὸν μέρος εἰκονιζόμενος μὲ μανδύαν καὶ εἶδος τιάρας εἰς τὴν κεφαλὴν νομίζω ὅτι ὀφείλεται εἰς παρανόησιν τοῦ σχεδιαστοῦ. Πρόκειται πιθανότατα περὶ μοναχοῦ φέροντος κουκούλλιον.

6 Millet, Mistra, πίν. 103. 2.



ρίου γράφοντος ὁ τεχνίτης τοῦ Ἀφεντικοῦ ἐχρησιμοποίησε ὑπάρχοντα ἤδη πρότυπα, μεταξύ τῶν ὁποίων τὸ ἀρχαιότατον εἶναι ἴσως ὁ περίφημος κώδ. 510 τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων, γραφείς μεταξύ τῶν ἐτῶν 880 καὶ 886<sup>1</sup>. Ἀλλὰ καὶ ἡ κρήνη μὲ τὸ ἀναβρυτήριο συνδέεται πρὸς τὰς εἰκόνας τοῦ Γρηγορίου. Εἰς τὴν μικρογραφίαν τοῦ Σιναϊτικοῦ κώδ. 339, περιέχοντος τοὺς λόγους τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, εὐρίσκωμεν εἰκονιζομένους δύο ἀνάλογον ὁπωσδήποτε μορφῆς κρήνας εἰς τὸ ὑπὸ τοὺς πόδας τοῦ γράφοντος ἱεράρχου οἰκοδόμημα<sup>2</sup>. Τὰ στοιχεῖα λοιπὸν τῆς συνθέσεως ὑπῆρχον. Ὁ τεχνίτης τοῦ Ἀφεντικοῦ τὰ συνήνωσε, προσθέσας ἑκατέρωθεν τῆς κρήνης καὶ τοὺς δύο ὁμίλους τῶν κληρικῶν καὶ ψαλτῶν, τοὺς ὁποίους ἐδανείσθη ἀπὸ παράστασιν τοῦ Χρυσοστόμου ὡς Πηγῆς τῆς σοφίας ἀνάλογον ἐντελῶς πρὸς τὴν εἰκόνα τῆς Συλλογῆς Λοβέρδου. Ἡ οὕτω ὅμως σχηματισθεῖσα σύνθεσις, πρέπει νὰ ὁμολογηθῇ, ὅτι δὲν παρουσιάζει τὴν ἐνότητα, τὴν ὁποίαν εἶδομεν εἰς τὴν παράστασιν τοῦ Χρυσοστόμου. Ἐπισταμένη ὀλίγον ἐξέτασις δεικνύει ὅτι οὐδεὶς σύνδεσμος ὑπάρχει μεταξύ τῶν ἀπαρτιζόντων αὐτὴν μερῶν.

Καθ' ὅμοιον τρόπον πλαγίως, κατ' ἀντίθετον ὅμως διεύθυνσιν, εἰκονίζεται καθήμενος καὶ γράφων ἐπίσης ὁ Ἅγ. Βασίλειος (εἰκ. 10 Γ)<sup>3</sup>. Οὗτος, ὡς πρὸς τὴν ὅλην παράστασιν, ἀποτελεῖ τὸ ἀντίστοιχον τοῦ Γρηγορίου. Ἀπὸ τοῦ πρὸ αὐτοῦ ἀναλογίου ἐξορμῶσι κρουνοί, οἱ ὁποῖοι συρρέουν ἐντὸς φρέατος εὐρισκομένου εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς συνθέσεως. Μοναχοί, ἑκατέρωθεν τοῦ φρέατος, ἀντλοῦσιν ἐξ αὐτοῦ ὕδωρ μὲ κάδον μὴ φαινόμενον, τοῦ ὁποῦ ὅμως βλέπει τις τὸ σχοινίον κυλιόμενον ἐπὶ ξυλίνου κυλίνδρου. Καὶ ἐδῶ ἔχομεν δύο θέματα συνδεόμενα χαλαρώτατα μεταξύ των καὶ προερχόμενα ἀπὸ διάφορα πρότυπα. Τὴν εἰκόνα τοῦ Ἅγ. Βασιλείου γράφοντος ὁ τεχνίτης τοῦ Ἀφεντικοῦ ἀντέγραψεν ἐκ παλαιότερας τοιαύτης. Εἰς τὸν κώδ. 510 τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων, ὅπου εὐρομεν τὸ παλαιότερον παράδειγμα τοῦ Ἅγ. Γρηγορίου γράφοντος, ὑπάρχει ὁμοίως καὶ ἡ εἰκὼν τοῦ Ἅγ. Βασιλείου εἰκονιζομένου κατὰ τρόπον πολὺ ἀνάλογον<sup>4</sup>. Ὅσον ἀφορᾷ τὸ φρέαρ, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ τὸ κέντρον τῆς κάτωθεν τοῦ Ἅγ. Βασιλείου παραστάσεως, καὶ τὸν ξύλινον κύλινδρον, τὸν χρησιμεύοντα ἀντὶ τροχαλίας διὰ τὴν ἀνέλκυσιν τοῦ κάδου, τὰ πρότυπα ἦσαν ἀφθονα. Τὸ φρέαρ δηλαδὴ ὑπάρχει ἀπαραιτήτως εἰς τὴν σκηνὴν τῆς συναντήσεως τοῦ Ἰησοῦ μὲ τὴν Σαμαρεΐτιδα, θέμα συνηθέστατον εἰς τὰς τοιχογραφίας καὶ τὰ ἱστορημένα Εὐαγγέλια. Εἰς τὰς παραστάσεις αὐτὰς ὑπεράνω τοῦ φρέατος ὑπάρχει πολὺ συχνὰ καὶ ὁ ξύλινος κύλινδρος, ὅπως δεικνύουν πολλαὶ μικρογραφίαι Εὐαγγελίων<sup>5</sup>, ἀνάλογους τῶν ὁποίων εἶχεν ἀσφαλῶς πρὸ ὀφθαλμῶν ὁ ζωγράφος τὴν τοιχογραφίαν τοῦ Ἀφεντικοῦ.

<sup>1</sup> Omont, ἐνθ' ἄν. LV. Προχείρως καὶ εἰς τὴν Ἐπετηρ. τῆς Ἐταιρ. Βυζαντ. Σπουδῶν, 16, 1940, σ. 132, εἰκ. 2, ὅπου καὶ ἄλλα παραδείγματα εἰκόνων τοῦ Γρηγορίου γράφοντος.

<sup>2</sup> Ἐπετηρὶς Ἐταιρ. Βυζαντ. Σπουδῶν, ἐνθ' ἄν. σ. 129, εἰκ. 1.

<sup>3</sup> Millet, Mistra, πίν. 103. 4.

<sup>4</sup> Omont, ἐνθ' ἄν. πίν. XXXIb.

<sup>5</sup> Βλ. π. χ. τὸν κώδ. 510 τῆς Ἐθν. Βιβλιοθ. τῶν

Παρισίων: Omont, ἐνθ. ἄν. πίν. XXXIX. 2, τὸν ὑπ' ἀριθ. 54 τῆς ἰδίας Βιβλιοθήκης: Omont, πίν. XCVI, 27, ὡς καὶ τὸν κώδ. ὑπ' ἀριθ. 74: [H. Omont], *Evangelies avec peintures du XIe siècle*, Paris, [1908], II, πίν. 150b, 151a. Βλ. ἐπίσης τὸν κώδ. 105 τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Λένινγκραδ: E. Cadman—H. Willoughby, *The Four Gospels of Karahissar*, Chicago, 1936 II, πίν. CXIX.

Ἡ μικρογραφία τοῦ Σερβικοῦ Ψαλτηρίου τοῦ Μονάχου (εἰκ. 11)<sup>1</sup>, ἀνήκοντος εἰς τὰ τέλη τοῦ 14<sup>ου</sup> ἢ εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 15<sup>ου</sup> αἰῶνος<sup>2</sup>, παριστάνει εἰς δύο ζώνας, ἄνω τὸν Γρηγόριον καὶ τὸν Βασιλείου, κάτω δὲ τὸν Χρυσόστομον. Καὶ οἱ τρεῖς εἰκονίζονται ἐνώπιον ἀναλογίου, ἀπὸ τοῦ ὁποῦ οὐ ρέουσι κρουνοί. Πρὸ τοῦ Γρηγορίου καὶ τοῦ Βασιλείου ἴστανται ἄνθρωποι μὲ πλουσίας στολὰς καὶ ὑψηλοὺς σκούφους, Τούτους, βοηθούμενοι ἀπὸ τὰς ἀναλόγους μορφὰς ἐπὶ τῆς εἰκόνας Λοβέρδου, καθὼς καὶ ἀπὸ τοὺς



Εἰκ. 11. Μικρογραφία τοῦ Σερβικοῦ Ψαλτηρίου τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Μονάχου.

εἰκονιζομένους μὲ δμοίως πολυτελεῖς στολὰς εἰς παραστάσεις οἰκῶν τοῦ Ἀκαθίστου ὕμνου μεταξὺ τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Μονῆς τοῦ Μάρκου παρὰ τὰ Σκόπια<sup>3</sup>, δυνάμεθα νὰ χαρακτηρίσωμεν ὡς ψάλτας. Πρὸ τοῦ Χρυσοστόμου εἰς τὴν κάτω ζώνην εἰκονίζεται διπλῆ σειρὰ μοναχῶν, οἱ ὅποιοι πίνουν γονυπετεῖς ἀπὸ τὸν πλατὺν ποταμὸν τὸν ἐκρέοντα ἐκ τοῦ ἀναλογίου. Ὅτι κάμνει ἰδιαίτεράν ἐντύπωσιν εἰς τὴν μικρογραφίαν αὐτὴν εἶναι ἡ ἔκτασις, τὴν ὁποίαν παρουσιάζει τὸ θέμα, ὅσον ἀφορᾷ τὸν Χρυσόστομον, καὶ τὸ ἐντελῶς σχηματικὸν καὶ ὑποτυπῶδες τῶν ποταμῶν εἰς τοὺς δύο ἄλλους Ἱεράρχας. Εἶναι δηλαδὴ φανερόν ὅτι ἡ ἀπεικόνισις τῶν δύο τούτων Ἱεραρχῶν, τοῦ Γρηγορίου καὶ τοῦ Βασιλείου, ἔγιναν ἐπὶ τῇ βάσει τῆς παραστάσεως τοῦ Χρυσοστόμου.

Τὰ δύο παλαιότερα μέχρι τοῦδε, ὡς εἴπομεν, γνωστὰ παραδείγματα τῆς παραστάσεως τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν ὡς Πηγῶν τῆς σοφίας, τὰ ὁποῖα ἀνωτέρω ἐξητάσαμεν ἢ τοιχογραφία δηλαδὴ τοῦ Ἀφεντικοῦ εἰς τὸν Μυστρᾶν καὶ ἡ μικρογραφία τοῦ Σερβικοῦ Ψαλτηρίου τοῦ Μονάχου, μᾶς βοηθοῦν νὰ ἐννοήσωμεν πῶς ἐσχηματίσθησαν αἱ

1 Strzygowski, Serbische Psalter, πίν. XVII. 36. Πρβ. καὶ σ. 34.

2 Strzygowski, ἐνθ' ἀν. 112 κ. ἐξ.

3 Mirković—Tatić, Μαροβ μανασίρ, σ. 46, εἰκ. 49, σ. 49, εἰκ. 52.

εικόνες αὐται. Εἰς τὴν τοιχογραφίαν τοῦ Μυστρᾶ ἡ μόνη σύνθεσις, ἡ παρουσιάζουσα πλήρη διαύγειαν νοήματος καὶ πραγματικὴν ἐνότητα μεταξὺ τοῦ καθημένου ἱεράρχου καὶ τῶν κάτωθεν αὐτοῦ μορφῶν, εἶναι ἡ τοῦ Χρυσοστόμου. Ὁ ποταμὸς, ὁ ἐκρέων ἐκ τοῦ θρόνου καὶ τοῦ ἀναλογίου τοῦ ἱεράρχου, τὸν συνδέει κατὰ τρόπον φυσικὸν μὲ τοὺς πίνοντας μοναχοὺς τοῦ κάτω μέρους τῆς συνθέσεως. Εἰς τὴν εἰκόνα ὁμοῦς τοῦ Βασιλείου ἡ σύνθεσις αὕτη τῶν δύο μερῶν, τοῦ γράφοντος δηλαδὴ ἱεράρχου καὶ τῶν ἐκ τοῦ φρέατος ἀντλούντων μοναχῶν, εἶναι ἐντελῶς τεχνιτῆ. Ἐξ ἄλλου ἡ εἰσροὴ τοῦ πόταμοῦ ἐντὸς φρέατος καὶ ἡ ἐξ αὐτοῦ ἀντλησις μὲ κάδον εἶναι ἔξω πάσης πιθανότητος καὶ πραγματικότητος. Εἶναι φανερὸν ὅτι ἐδῶ ὁ τεχνίτης ἠθέλησε νὰ συνθέσῃ παράστασιν ἀντίστοιχον πρὸς τὴν εἰκόνα τοῦ Χρυσοστόμου. Πρέπει ὁμοῦς νὰ ὁμολογηθῇ ὅτι ἡ ἰδέα τοῦ φρέατος, εἰς τὸ ὅποιον εἰσρέουν οἱ ποταμοί, δὲν ἦτο πολὺ ἐπιτυχῆς, ἐκτὸς ἐὰν μὲ τὸ φρέαρ ἠθέληεν ὁ ζωγράφος νὰ συμβόλισῃ τὸ βάθος τῶν νοημάτων τοῦ Βασιλείου. Τέλος, εἰς τὴν παράστασιν τοῦ Γρηγορίου, κάθε σύνδεσμός μεταξὺ τοῦ ἱεράρχου καὶ τῶν ἐκατέρωθεν τῆς κρήνης εἰκονιζόμενων ἐλλείπει. Πρόκειται δηλαδὴ περὶ ἀπλῆς παραθέσεως δύο θεμάτων, τοῦ ἐνὸς κάτω τοῦ ἄλλου. Εἰς τὸ Σερβικὸν Ψαλτήριον τοῦ Μονάχου, ὅπως εἶδομεν, ἡ παράστασις τῶν ἐκ τοῦ ἀναλογίου ἐξερχομένων κρουσῶν εἶναι, διὰ τὸν Γρηγόριον καὶ τὸν Βασίλειον, ἐντελῶς ὑποτυπώδης. Ἀπεναντίας, εἰς τὴν παράστασιν τοῦ Χρυσοστόμου, ὑπάρχει πλήρης σύνθεσις μὲ πλάτος καὶ ὀργανικὴν ἐνότητα τῆς ὁποίας τὸ νόημα γίνεται ἀμέσως καταληπτὸν εἰς τὸ πρῶτον βλέμμα.

Οὕτω, ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἐξάγονται μερικὰ θετικά, ὡς νομίζω, συμπεράσματα. Ἡ μόνη δηλαδὴ μέχρι τοῦ 14<sup>ου</sup> αἰῶνος ὑπάρχουσα εἰκὼν ἱεράρχου ὡς Πηγῆς τῆς σοφίας ἦτο ἡ τοῦ Χρυσοστόμου. Ἐπὶ τῇ βάσει τῆς εἰκόνης ταύτης ἐδημιουργήθησαν, κατὰ τὸν 14<sup>ον</sup> αἰῶνα, αἱ παραστάσεις τῶν δύο ἄλλων ἱεραρχῶν, τοῦ Γρηγορίου καὶ τοῦ Βασιλείου, ὡς Πηγῶν τῆς σοφίας. Διὰ τὴν δημιουργίαν τῶν παραστάσεων τῶν δύο τούτων ἱεραρχῶν ἐχρησιμοποιήθησαν αἱ εἰκόνες αὐτῶν γραφόντων, τὰς ὁποίας εἶδομεν ὑπαρχούσας τὸν 9<sup>ον</sup> ἤδη αἰῶνα. Τοῦτο ὁμοῦς δὲν σημαίνει ὅτι αἱ εἰκόνες αὐταὶ τῶν δύο ἱεραρχῶν γραφόντων προέρχονται ἀπὸ παλαιότατα πρότυπα εἰκονίζοντα αὐτοὺς ὡς Πηγὰς τῆς σοφίας. Τὴν ὑπόθεσιν αὐτὴν φαίνεται κάμων ὁ Grabar<sup>1</sup>. Ἐχων ὁμοῦς ὑπ' ὄψει τοῦ τὴν εἰκόνα τοῦ Χρυσοστόμου εἰς τὴν ἀνωτέρω περιγραφεῖσαν μικρογραφίαν τοῦ Ἀμβροσιανοῦ κώδικος, τὴν ὁποίαν ἐγνώριζεν ἀπὸ τὴν περιγραφὴν τοῦ Rêdin, ὁμολογεῖ ὅτι τὸ παλαιότερον διασωθὲν μνημεῖον δὲν ἀνέρχεται πέραν τοῦ 11<sup>ου</sup> αἰῶνος. Ἡ ἀνωτέρω γενομένη λεπτομερὴς ἐξέτασις ἀπέδειξε, νομίζω, ἐπαρκῶς ὅτι πρὸ τοῦ 11<sup>ου</sup> αἰῶνος οὔτε ἡ παράστασις τοῦ Χρυσοστόμου ὡς Πηγῆς τῆς σοφίας εἶχε δημιουργηθῆ, ὡς ἐπίσης καὶ ἡ ἀπεικόνισις τῶν δύο ἄλλων ἱεραρχῶν εἰς τὸ ἴδιον θέμα ἦτο ἄγνωστος πρὸ τοῦ 14<sup>ου</sup> αἰῶνος. Μὲ βάσιν λοιπὸν τὰς προὑπαρχούσας εἰκόνας τῶν δύο ἄλλων ἱεραρχῶν γραφόντων καὶ κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τοῦ Χρυσοστόμου ὡς Πηγῆς τῆς σοφίας ἐδημιουργήθησαν καὶ αἱ παραστάσεις τοῦ Γρηγορίου καὶ τοῦ Βασιλείου εἰς τὸ ἴδιον θέμα. Ἀλλά, ὡς εἶδομεν, αἱ σύνθεσις αὐταὶ, γινόμεναι ἐκ τῶν ἐνόντων, δὲν παρουσιάζουν τὴν ἐνότητα τὴν παρατηρούμενην εἰς τὴν εἰκόνα τοῦ Χρυσοστόμου.

1 Grabar, ἐνθ' ἄν. 278.

Τὸ φαινόμενον τοῦτο εἶναι ἀκριβῶς ἀντίστοιχον τοῦ παρατηρουμένου εἰς τὴν ὑμνολογίαν. Καὶ ἐκεῖ εἶδομεν ὅτι κατὰ τὴν 30<sup>ην</sup> Ἰανουαρίου αἱ παρομοιώσεις τῆς διδασκαλίας πρὸς ποταμὸν εἶναι ἀφθονώτεροι διὰ τὸν Χρυσόστομον. Τοῦτο δὲ προέρχεται, διότι καὶ εἰς τὴν ὑμνολογίαν τῶν ἑορτῶν εἰς μνήμην τοῦ Χρυσόστομου τὸ θέμα τοῦτο ἐπαναλαμβάνεται κατὰ κόρον, ἐνῶ εἰς τὰς ἑορτὰς τῶν δύο ἄλλων Ἱεραρχῶν μόλις ἐμφανίζεται.

Κατὰ ταῦτα, ἡ μόνη πραγματικὴ σύνθεσις τῆς Πηγῆς τῆς σοφίας ἐδημιουργήθη διὰ τὸν Χρυσόστομον. Αὕτη, βασιζομένη καὶ εἰς τὴν ὑμνολογίαν καὶ εἰς τὴν φήμην τοῦ Χρυσόστομου ὡς ἐρμηνευτοῦ, ἀπετελέσθη ἀρτιώτατα ἀπὸ τὸν ζωγράφον, ὁ ὁποῖος πρῶτος τὴν ἐδημιούργησεν. Ἄλλωστε, ὡς εἶδομεν, οὗτος ἐπεξέτεινε θέμα προϋπάρχον, τὴν εἰκόνα δηλαδὴ τοῦ Χρυσόστομου γράφοντος καθ' ὑπαγόρευσιν τοῦ Παύλου. Τοῦτο δὲ ἀκριβῶς τὸ θέμα εἶναι ὁ πυρὴν τῆς ὅλης συνθέσεως. Τέλος, ὅτι ἡ πραγματικὴ Πηγὴ τῆς σοφίας ἀναφέρεται εἰς τὸν Χρυσόστομον, ἀποδεικνύουν αἱ μεμονωμέναι αὐτοῦ παραστάσεις καὶ ὅταν ἀκόμη, τὸν 14<sup>ον</sup> αἰῶνα, τὸ θέμα τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν ὡς Πηγῶν τῆς σοφίας εἶχεν ἤδη δημιουργηθῆ καὶ διαδοθῆ.

Ἐκτὸς τῆς εἰκόνας τῆς Συλλογῆς Λοβέρδου, ἡ ὁποία εἶναι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα παλαιότερα τῆς δημιουργίας καὶ διαδόσεως τοῦ θέματος τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, ἔχομεν ὡς παράδειγμα τὴν ἀνωτέρω παρατεθειῶσαν τοιχογραφίαν τοῦ 1543 εἰς τὸν ναῖσκον τοῦ Ἁγ. Νικολάου ἐπὶ τῆς νησίδος τῆς λίμνης τῶν Ἰωαννίνων, ὅπου δὲν εἰκονίζονται οἱ δύο ἄλλοι ἱεράρχαι (εἰκ. 9). Ἄλλὰ καὶ ἡ ἐμμονὴ εἰς τὴν ἀπεικόνισιν, καὶ μετὰ τὸν 14<sup>ον</sup> αἰῶνα, τοῦ ἐπεισοδίου τοῦ Χρυσόστομου μετὰ τὸν Παῦλον ὁμοῦ μετὰ τὴν Πηγὴν τῆς σοφίας, ὅχι μόνον εἰς τὰς μεμονωμένας εἰκόνας, ὅπως ἡ τοῦ Ἁγ. Νικολάου, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς παραστάσεις τοῦ Χρυσόστομου μετὰ τῶν δύο ἄλλων ἱεραρχῶν ὡς Πηγῶν τῆς σοφίας, ὅπως παραδείγματος χάριν, εἰς τὸ Πογάνοβο τῆς Βουλγαρίας, κατὰ τὸ 1500<sup>1</sup>, δεικνύει πόσον οἱ ζωγράφοι εἶχον συνείδησιν ὅτι ἡ πραγματικὴ εἰκὼν τῆς Πηγῆς τῆς σοφίας ἦτο ἡ τοῦ Χρυσόστομου.

Ἡ ἐξέτασις τῆς εἰκόνας τῆς Συλλογῆς Λοβέρδου μᾶς ἔφερεν εἰς τὴν ἔρευναν τῶν πηγῶν καὶ τῆς ἐξελιξέως ἐνὸς ἀπὸ τὰ παραδοξότερα θέματα τῆς βυζαντινῆς εἰκονογραφίας. Τὸ γεγονός ὅτι τὸ θέμα τοῦτο ἀνήκει εἰς κύκλον ξένον πρὸς τὴν εἰκονογράφησιν τῆς Π. καὶ Κ. Διαθήκης εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἀφορμὴ τῶν μεγάλων καὶ πολλάκις ἀνυπερβλήτων δυσχερειῶν, τὰς ὁποίας ἡ ἔρευνα τῶν παραστάσεων αὐτοῦ παρουσιάζει. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν Π. καὶ Κ. Διαθήκην, οὐδεμία σχεδὸν προεργασία διὰ τὰ θέματα ταῦτα ἔχει ἀκόμη γίνεαι, αἱ δὲ περισσότεραι ἀπεικονίσεις αὐτῶν, εἰς τοὺς τοίχους τῶν ἐκκλησιῶν ἢ εἰς τὰς σελίδας τῶν χειρογράφων εἶναι ἀκόμη ἀδημοσίευτοι. Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν εἰς ἡμᾶς γνωστῶν δημοσιευμένων καὶ ἀνεκδότων μνημείων προσεπαθήσαμεν, κατὰ τὸ δυνατόν, βοηθούμενοι καὶ ἀπὸ τὰ κείμενα, νὰ εὗρωμεν τὴν γένεσιν καὶ τὴν ἐξέλιξιν τοῦ περιέργου τούτου θέματος. Ἴσως ἡ δημοσίευσίς καὶ ἄλλων, ἀνεκδότων ἀκόμη μνημείων νὰ ἐπιφέρῃ μεταβολὰς εἰς τὰς λεπτομερείας τῆς προκειμένης μελέτης.

ΑΝΔΡΕΑΣ ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ

<sup>1</sup> Grabar, ἐνθ' ἄν. Λεύκωμα, πίν. LVII, ἄνω ζώνη. Ὁ Γρηγόριος εἰς τὸν πίν. LIX, ἄνω ζώνη. Κείμενον, σ. 338.



Ὁ Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος μετὰ τοῦ Παύλου. Συλλογὴ Δ. Λοβέρδου. Ἀθῆναι.